

ΜΑΡΙ-ΕΛΙΖΑΜΠΙΕΤ ΑΝΤΜΑΝ

Βία και Πονηριά

Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	19
Επιθυμία και συμπτώσεις: τα απρόοπτα μιας έρευνας	20
Πηγές	25
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΣΤΟΝ ΙΣΚΙΟ ΑΠ' ΤΙΣ ΜΟΥΡΙΕΣ	35
Από τη σπηλιά του Χείρωνα στην Υψηλή Πύλη	36
Η οθωμανική κυριαρχία	38
Το Πουρνάρι, μαχαλάς της Ζυάς	41
«Ήμουν δώδεκα χρονών, όταν ξανάρθαν οι Τούρκοι»	47
Ο πυρετός των εκχερσώσεων	50
«Η ζωή ήταν σκληρή, όμως δε βαριόμασταν ποτέ»	54
Η Κατοχή και ο Εμφύλιος πόλεμος	58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΜΙΑ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΤΑ ΔΑΣΗ, ΤΑ ΦΡΟΥΤΑ, ΤΟ ΧΡΗΜΑ	75
Το δάσος	80
Η γεωργία	85
Ποιες είναι οι προοπτικές;	94
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΥΠΕΡΟΧΗ ΤΟΥ ΑΡΣΕΝΙΚΟΥ ΩΣ ΑΞΙΩΜΑ	104
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ΕΡΩΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ	109
Η εκλογή συζύγου	114
Παρθενιά της κοπέλας και σεξουαλικότητα	121
Η προίκα	133
Το λεγόμενο πατρικό σπίτι	145

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ	148
Τα αγαθά του πολιτισμού	157
Επιτηρούμενες, αγράμματες, κλεισμένες	164
Έρωτας και ανία	171
Από την υποτέλεια στην εξάρτηση	177
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ	182
Μόνο ένα αγόρι...	182
Η πρόμη παιδική ηλικία	187
Η διαπαιδαγώγηση	193
Οι τιμωρίες	200
Τα παιδιά και ο ανταγωνισμός	203
Μάνα και γιος	206
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΚΑΝΕΙ Η ΔΥΣΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΝ ΕΥΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΡΩΝ;	212
Εφηβεία	213
Ψυχαγωγία και επικίνδυνα παιχνίδια	219
Αντρικές βιαιότητες	225
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟΥΣ ΑΥΘΕΝΤΕΣ	234
Η απόδραση στο χώρο του φανταστικού	235
Η πονηριά και το ψέμα	240
Η μοιχεία	244
Γυναικείες βιαιότητες	246
Εις τους αιώνας των αιώνων...	251
Το λυκόφως των θεών	255
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Η ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΗΣ ΓΗΣ	259
Εθιμικό δίκαιο και αστικός κώδικας	260
Κληρονομικά	268
Δικαιοσύνη, οικογένεια, γείτονες	271
Συμφέρον και δικαιοσύνη	276
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΣΥΓΧΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΟΧΗ	279
Οι τρεις κανόνες	280
Κι ωστόσο, τους αρέσει να ζουν μαζί	283
Βία και αντρική κυριαρχία	286
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	291

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟΥΣ ΑΥΘΕΝΤΕΣ

Όσα έχω περιγράψει για τη θέση της γυναίκας στο Πουρνάρι μάς επιτρέπουν, νομίζω, να αντιληφθούμε πως ανάμεσα στον ιδανικό κανόνα και στη ζωντανή καθημερινή πραγματικότητα υπήρχε συχνά αρκετά μεγάλη απόσταση. Κι αυτό γιατί οι κανόνες συμπεριφοράς είναι τόσο καταναγκαστικοί που καμιά γυναίκα δε θα μπορούσε να ζήσει απόλυτα σύμφωνα με αυτούς. Θα τολμούσα να πω πως οι μόνες που υποτάχθηκαν σε αυτούς είναι τα κοριτσάκια που τα άφησαν να πεθάνουν. Αυτά, τουλάχιστον, δε ζητούν να βγουν από το χώρο που τους όρισαν· δεν υπάρχει κίνδυνος να δείξουν πως επιθυμούν να ζήσουν *τη δική τους ζωή*, πως έχουν μια προσωπικότητα, μια βούληση που θα ήθελε να μπει στην υπηρεσία του ίδιου του εαυτού τους και όχι του πατέρα τους, του συζύγου τους ή του γιου τους.

Αλλά για να μπορεί ένα σύστημα κυριαρχίας να αναπαράγεται, πρέπει, στην πράξη, να παραχωρείται στους κυριαρχούμενους ένα περιθώριο αυτενέργειας και κάποιες απολαύσεις, έτσι ώστε να συγκατατίθενται στη διατήρηση του συστήματος. Και αυτό ακριβώς συμβαίνει στο Πουρνάρι, όπου, όπως θα έλεγε ο M. Godelier, «οι ιδέες του κυρίαρχου φύλου είναι οι κυρίαρχες ιδέες»,⁸⁶ έτσι ώστε οι γυναίκες εσωτερικεύουν την κατωτερότητά τους και υποτάσσονται, σε μεγάλο βαθμό, στις συνθήκες που έχουν φτιάξει γι' αυτές και που οι ίδιες συμβάλλουν να διατηρηθούν εφόσον μπορούν να αντλήσουν από αυτές κάποια ικανοποίηση — έτσι όπως είδαμε, για παράδειγμα, στις σχέσεις μάνας και γιου. Στο σύνολό της, η

---

86. Art. cit., in Cerm, ed., op. cit.

γυναικεία αντίσταση στην αρσενική κυριαρχία καταφεύγει σε ελιγμούς, άλλωστε όχι και πολύ αποτελεσματικούς, λίγο πολύ μυστικούς (φυγή στο χώρο του φανταστικού, πονηριές με σκοπό την παράβαση των σεξουαλικών απαγορεύσεων) και σπάνια, αλλά στην περίπτωση αυτή πολύ βίαια, χρησιμοποιεί άμεσους τρόπους, όπως ο φόνος, η αυτοκτονία ή, πιο πρόσφατα, το διαζύγιο.

Η απόδραση στο χώρο του φανταστικού

Η φαντασία των γυναικών στο Πουρνάρι, που είναι απεριόριστη, αποτελεί ένα χώρο απαραβίαστο. Στο βαθμό που είναι καταδικασμένες σε εγκλεισμό, οι γυναίκες ζουν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους διαμέσου της φαντασίας.

Πόσες δε μου περιέγραψαν με ενθουσιασμό το νερό της Πέρδικας, που δεν το είχαν δει ποτέ, ή τις σπηλιές στις όχθες της Μουριάς, απ' όπου ξεπετάγονται περιστέρια όταν χτυπήσει κανείς τα χέρια του, και τις οποίες δε γνωρίζουν παρά μόνο απ' τις διηγήσεις των αντρών τους: Με παρότρυναν θερμά να βρω κάποιον καϊκτσή να με οδηγήσει εκεί και, την ημέρα που πήγα, ήταν τόσο χαρούμενες, σαν να είχαν πάει οι ίδιες. Ακούγοντας γι' αυτές τις σπηλιές, τις φανταζόμουν βαθιές και γεμάτες μυστήριο, όπως του Δηρού στη Μάνη. Στην πραγματικότητα, είναι πολύ μικρές, με ξεθωριασμένα χρώματα, και δε δίνουν με κανένα τρόπο αίσθηση αξιοπερίεργου. Όμως, οι γυναίκες έχουν την τάση να μεγαλοποιούν το μυστήριο εξαιτίας, δίχως άλλο, του γεγονότος ότι, για να πάνε εκεί, πρέπει να περάσουν από τη θάλασσα, χώρο κατεξοχήν αντρικό.

Όλες οι γυναίκες φοβούνται τη θάλασσα. Είναι συνυφασμένη με τον ξεριζωμό: από αυτή ήρθαν όλοι οι μετανάστες από τη Χίο ή τη Μουριά, ή φυγαδεύτηκαν, στη διάρκεια του πολέμου, ορισμένες οικογένειες που βρήκαν καταφύγιο στη Σκιάθο. Είναι συνδεδεμένη με την περιπέτεια: όλες έχουν ακόμα στο νου τους τις ιστορίες της εποχής που τα καϊκια από τη Ζυά ή τη Μουριά έδιναν μάχη με την τρικυμία ή με τους εχθρούς, εποχή που δεν ήταν ποτέ σίγουρες ότι θα ξαναδούν να γυρίζει ο πατέρας, ο αδελφός ή ο άντρας τους. Αυτός ο φόβος έχει επιβιώσει στα λαϊκά τραγούδια

που πολλές γυναίκες ξέρουν και κλαίνε όταν τ' ακούνε.⁸⁷ Η θάλασσα είναι ακόμα συνώνυμο του χωρισμού και του θανάτου. Οι Πουρναριώτες ναυτικοί εγκατέλειψαν το χωριό και εγκαταστάθηκαν στον Βόλο ή στον Πειραιά. Ο ένας απ' αυτούς πρέπει να χάθηκε στ' ανοιχτά των λιβυκών ακτών, το 1976. Αλλά κανείς δεν το ξέρει με βεβαιότητα. Δεν έχουν νέα του. Ξέρουν πως το καράβι βυθίστηκε. Τίποτα περισσότερο. Ελπίζουν πάντα ότι θα επιστρέψει, αν και οι ελπίδες τους είναι μικρές. Δεν μπορούν, όμως, έστω να τον πενθήσουν και να προσφέρουν στην ψυχή του τα πρέποντα. Η θάλασσα δεν έχει μέσα. Είναι κακούργα. Γιαυτό, οι γυναίκες που έχουν γιο ή αδελφό ναυτικό, έστω κι αν αυτός έχει εγκαταλείψει το χωριό εδώ και πάνω από δεκαπέντε ή είκοσι χρόνια, μόλις μάθουν από γράμμα του ή τηλέφωνο πως πρόκειται να μαρκαρεί, ταραάζονται πολύ. Κλαίνε με τόση συγκίνηση, σαν να ήταν παρόντες· σαν να τις χώριζαν από έναν άνθρωπο από τον οποίο δεν είχαν ποτέ αποχωριστεί. Πράγματι, στη φαντασία τους δε χωρίζονται ποτέ από τα μέλη της πατρικής οικογένειας, από τους αδελφούς τους ιδιαίτερα. Μόλις παντρευτούν, φαίνεται να ξεχνούν

---

87. Να ένα παράδειγμα:

Θάλασσα, θάλασσα, τους θαλασσινούς
 οχ, αμάν, αμάν
 μην τους θαλασσοδέρνεις
 θαλασσάκι μου, και φέρε το πουλάκι μου] (δισ)
 (Ρεφρέν)

Θάλασσα κι αλμυρό νερό
 να σε ξεχάσω δεν μπορώ
 να σε ξεχάσω δεν μπορώ
 θάλασσα κι αλμυρό νερό

Θάλασσα, θάλασσα, πού τον έπνιξες
 οχ, αμάν, αμάν
 της κοπελιάς τον άντρα
 θαλασσάκι μου, και φέρε το πουλάκι μου] (δισ)

Κι η κοπελιά είναι μικρή
 οχ, αμάν, αμάν
 και δεν της πάν' τα μαύρα
 θαλασσάκι μου, και φέρε το πουλάκι μου] (δισ)

πως δεν ήταν καθόλου καλοί μαζί τους. Διατηρούν γι' αυτούς εκείνη την τρυφερότητα κι εκείνο το θαυμασμό που ένιωθαν την εποχή που ήταν κορίτσια.

Τέλος, η θάλασσα τους προκαλεί φόβο γιατί τους είναι γενικά απαγορευμένη κι επειδή ξέρουν τι θα τους κοστίσει, αν αφηγήσουν αυτή τη σιωπηρή απαγόρευση:⁸⁸ όλες θυμούνται τη Φρειδερίκη που πνίγηκε το 1948 μαζί με το κοριτσάκι της, δυο χρονών, τότε που είχε ανέβει με τον άντρα της σ' ένα καϊκι. Η θάλασσα, ήρεμη στην αρχή, φουρτούνιασε ξαφνικά και, αν και δεν είχαν απομακρυνθεί πολύ απ' την ακτή, το κακό έγινε. Οι γυναίκες δεν ξέρουν να κολυμπούν.⁸⁹

Η γόνιμη φαντασία τους τις κάνει να σκέφτονται κάθε είδους κινδύνους και μέσα στο ίδιο το χωριό. Έτσι κλειδαμπαρώνονται τη νύχτα, για το φόβο των ληστών που μπορεί να 'ρθουν να τις βιάσουν πρώτα, ύστερα να τις σφάξουν και κατόπιν να λεηλατήσουν το σπίτι τους. Ωστόσο, με εξαίρεση μια ή δυο χήρες που ζουν μόνες τους και δείχνουν άλλωστε να μη φοβούνται τίποτα, μοιράζονται όλες το κρεβάτι τους μ' ένα σύζυγο ή μένουν μαζί με τους γονείς τους. Ούτε έτσι, όμως, είναι ήσυχες και παίρνουν ατέλειωτες προφυλάξεις (διπλομανταλώνουν τις πόρτες, κλείνουν τις γρίλιες κ.λπ.) και ξανασηκώνονται, αφού έχουν ξαπλώσει, για να βεβαιωθούν πως δεν ξέχασαν κανένα σύρτη. Αυτές οι φαντασιώσεις θα σήκωναν μια πλούσια ψυχαναλυτική ερμηνεία αλλά καθώς δε συζήτησα διεξοδικά με τις γυναίκες που μου τις αφηγήθηκαν, θα αρκεστώ να παρατηρήσω εδώ πως το καλό που αντλούν

---

88. Ενώ η θάλασσα είναι μοχθηρή (όπως μια γυναίκα), είναι συγχρόνως συνδυσμένη με την αγνότητα (όπως μια μητέρα): στα νερά της πάνε να ξεπλύνουν τις αμαρτίες τους την ημέρα της Αναλήψεως. Στα νερά της, επίσης, η μάνα πλένει την πετσέτα με την οποία σκούπισε το λάδι στη βάφτιση του παιδιού της. Στα νερά της, τέλος, πλένει την πετσέτα στην οποία είχε φυλάξει τρίχες από τα γένια του γιου της την ημέρα του γάμου του. Μια γυναίκα μπορεί, λοιπόν, να πλησιάσει τη θάλασσα με σκοπό τον εξαγνισμό· δεν μπορεί να επιχειρήσει να την κατακτήσει, όπως γίνεται με τους άντρες.

89. Όμως οι άντρες, ναι. Αναρωτιόμουν πάντα πώς ήταν δυνατόν ο άντρας της Φρειδερίκης, με δύναμη που λίγοι διαθέτουν, να μην καταφέρει να βγάλει στην όχθη τη γυναίκα του και την κόρη του (την τέταρτη που γεννήθηκε από το γάμο του, δίπλα σ' ένα μονάχα γιο).

απ' αυτές είναι ότι τις κάνουν να πιστεύουν πως η ζωή τους δεν είναι και τόσο άσχημη, αφού θα μπορούσε να είναι και χειρότερη.

Έτσι, βρίσκουμε τα αίτια των γυναικείων φαντασιώσεων στο ότι πολλά γεγονότα τα ζουν μέσω άλλων, λόγω του εγκλεισμού τους, τα ζουν μέσα στο φόβο των απαγορεύσεων, φόβο με τον οποίο συνδέεται ο τρόμος τους για τη θάλασσα και τους ληστές. Αλλά υπάρχει και μια τρίτη αιτία, όχι λιγότερο σημαντική από τις δυο πρώτες: η ζήλια και η συνεπαγόμενη ευχαρίστηση της κακολογίας.

Οι γυναίκες δε δείχνουν να ζηλεύουν και πολύ τον άντρα τους: η στάση τους σ' αυτό το θέμα δεν έχει τίποτα το κοινό μ' εκείνη των αντρών απέναντί τους. Πιστεύουν πως με τους άντρες πρέπει να κάνουν υπομονή.⁹⁰ Πιο επιθετικές δείχνονται προς τις άλλες γυναίκες ή τις άλλες οικογένειες: πρέπει να δυσφημούν τους άλλους για να εξυψώνεται έτσι το δικό τους γόητρο μέσ' από τη σύγκριση. Σε αυτό το παιχνίδι φθοράς, όλα είναι επιτρεπτά. Ακόμα και το πιο ασήμαντο κουτσομπολιό, γίνεται η αφετηρία για ένα ολόκληρο ονειρικό οικοδόμημα που δεν μπορεί κανείς να πει πως είναι ψεύτικο· τόσο ασαφή είναι για τις γυναίκες που το επινοούν τα όρια μεταξύ ονείρου και πραγματικότητας! Και πολύ περισσότερο αφού αυτά τα φανταστικά κατασκευάσματα, από τη στιγμή που θα βγουν προς τα έξω, αποκτούν μια αληθινή οντότητα, εξαιτίας των συνεπειών που επισύρουν. Υπήρξα και εγώ η ίδια θύμα τους στις ακόλουθες συνθήκες:

Κατά την πρώτη μου διαμονή στο χωριό, ένας δεύτερος καπετάνιος του εμπορικού ναυτικού, ηλικίας τριάντα πέντε χρόνων, με άδεια για πολλούς μήνες στο χωριό, δέχτηκε να με βοηθήσει να ψάξω τις ληξιαρχικές καταστάσεις στο κοινοτικό κατάστημα. Δουλειά μακρόχρονη, που διεξαγόταν πάντοτε κάτω από το άγρυπνο βλέμμα του γραμματέα της κοινότητας. Είχα συνδεθεί φιλικά με τους γονείς του καπετάνιου οι οποίοι με καλούσαν συχνά, μαζί με το γιο μου, ηλικίας τριών ετών τότε, στο σπίτι τους που ήταν δίπλα στο δικό μου. Ο καπετάνιος είχε λείψει σε ταξίδι που τον

---

90. Στο στόμα των γυναικών, στο Πουρνάρι, η λέξη υπομονή παίρνει την έννοια της «καρτερίας». Λένε: «Τι να κάνω; Υπομονή. Εμείς, οι γυναίκες, αυτό έχουμε: υπομονή».

κράτησε μακριά από τους δικούς του για τέσσερα ολόκληρα χρόνια. Την επόμενη φορά που επισκέφθηκα το χωριό, μου φέρθηκε ψυχρά και αρνήθηκε συστηματικά να με βοηθήσει στην εργασία μου. Μετά από πολλές εβδομάδες έμαθα τελικά πως μια μακρινή εξαδέλφη της μητέρας του παραπονιόταν σε ολόκληρο το χωριό για το ότι της είχαμε κρύψει το γάμο μου με τον καπετάνιο και τη γέννηση στο εξωτερικό (συγκεκριμένα στην Κούβα) του γιου «μας», που η ηλικία του έδειχνε ξεκάθαρα πως είχε γεννηθεί στη διάρκεια του τελευταίου ταξιδιού... Για να σταματήσει εκεί το κουτσομπολιό, ο καπετάνιος μου 'κοψε την καλημέρα.

Αυτή η γόνιμη φαντασία τρέφεται, επίσης, από όλες τις δοξασίες και τις δεισιδαιμονίες στις οποίες είναι προσκολλημένες οι γυναίκες του χωριού, περισσότερο απ' τους άντρες — δεισιδαιμονίες που δε θα τις απαριθμήσω εδώ. Παίζουν ένα σημαντικό ρόλο μες στην αδυναμία που έχουν οι γυναίκες να ξεχωρίζουν την πραγματικότητα από το ονειρικό και το μαγικό στοιχείο. Ιδιαίτερα εύγλωττη μαρτυρία αυτής της σύγχυσης αποτελεί στο Πουρνάρι, αλλά και σ' άλλα μέρη της Ελλάδας, η διαβεβαίωση πως το μάλιστα «αναγνωρίζεται από την επιστήμη και τη θρησκεία».

Έτσι, ορισμένες Πουρναριώτισσες ζουν ένα μέρος της ζωής τους μέσα στις φαντασιώσεις. Φαντασιώσεις που δεν μπορούμε να εξομοιώσουμε με παραλήρημα, γιατί το παραλήρημα δεν έχει αντιστοιχία με την πραγματικότητα. Είναι, άλλωστε, απόλυτα ανεκτές στο χωριό. Υπάρχει, για παράδειγμα, στο Πουρνάρι ένας γέρος που πάσχει από μεγαλομανία και που περνάει τον καιρό του εξηγώντας πώς, αυτός ολομόναχος, σκότωσε σαράντα Τούρκους, έσωσε πολλά πλοία από την καταιγίδα κ.λπ. Όταν μπαίνει σ' ένα καφενείο, όλοι του ζητούν φιλικά να διηγηθεί πόσο δυνατός ήταν στα νιάτα του. Και αυτός διηγείται για χιλιοστή φορά τα κατορθώματά του που συναρπάζουν το ακροατήριο.

Οι φανταστικές διηγήσεις των γυναικών δεν έχουν, φυσικά, αυτό το δημόσιο χαρακτήρα. Έχοντας σαν αφετηρία τους πραγματικά γεγονότα, συνδέονται πάντα με την πραγματικότητα —εξού και ο επικίνδυνος χαρακτήρας τους για τους τρίτους— και αποτελούν ταυτόχρονα ένα ισχυρό μέσο προσαρμογής σε καταστάσεις στέρησης. Έτσι, στο παράδειγμα που αναφέραμε, η εξαδέλφη δεν μπορούσε να παραδεχτεί την προτίμηση που έδειχνε η ξένη για μια άλλη οικογένεια του χωριού και όχι τη δική της, ούτε τη μα-

κρόχρονη συναναστροφή μιας γυναίκας μ' ένα συγγενή της που είχε κιόλας ξεπεράσει την ηλικία γάμου (τι περίμενε για να παντρευτεί;). Προσπαθούσε να κάνει να συμπέσουν οι επιθυμίες της με την πραγματικότητα, ταπεινώνοντας την εξαδέλφη της («μου κρύβεις κάτι») και «παντρεύοντας» το περίεργο ζευγάρι.

Από αυτές τις φαντασιώσεις ως το ψέμα η απόσταση είναι ελάχιστη και είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί πότε γίνεται το πέρασμα από τη μια στην άλλη κατάσταση. Γιατί μερικές φορές το ψέμα μοιάζει τόσο άκαιρο, τα κίνητρά του τόσο ακατανόητα, ώστε μπαίνει κανείς στον πειρασμό να το αποδώσει μάλλον σε μια ασύνειδη δύναμη παρά σε μια ελεγχόμενη βούληση.

Η πονηριά και το ψέμα

Το ψέμα, όπως είδαμε, έχει ένα διφορούμενο χαρακτήρα στο χωριό. Θεωρείται συνάμα σαν αμάρτημα και σαν αναγκαιότητα τόσο ισχυρή, ώστε και η ίδια η παιδαγωγική πρακτική τού αποδίδει βαρύνοντα ρόλο στον τομέα της συμπεριφοράς. Για τη διαπαιδαγώγηση στο ψέμα παραπέμπω στην Ernestine Friedl που έδειξε περίφημα πως, με το πείραγμα, διδάσκονται τα παιδιά να δυσπιστούν στο λόγο των μεγάλων.

Πάντως, διαπιστώνουμε μια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα ψέματα των αντρών και τα ψέματα των γυναικών. Για τους άντρες, το να λες ψέματα σημαίνει να είσαι πονηρός και η πονηριά είναι μια υποχρέωση, αν θέλουν να πετυχαίνουν στις υποθέσεις τους και να καλυτερεύουν τη θέση τους. Θυμόμαστε τις συνθήκες παρανομίας μέσα στις οποίες οι Πουρναριώτες ξεχέρσωσαν το δάσος: με αρκετή δόση περηφάνιας, πολλοί άντρες μού διηγήθηκαν πώς είχαν «φάει», μετά από περίπλοκες μανούβρες, το τάδε κομμάτι γης που το εποφθαλμιούσε κάποιος γείτονας. Είδαμε ακόμα πόσο η πονηριά ήταν απαραίτητη στη συμφωνία για την προίκα. Οι πονηριές και τα ψέματα των αντρών απευθύνονται σε άλλους άντρες και ανήκουν, κυρίως, στη σφαίρα των συναλλαγών. Έτσι, με αρκετό θαυμασμό θα πουν για κάποιον άντρα πως είναι πονηρός, όταν τα καταφέρνει. Αν αποτύχει σε μια υπόθεση που στηρίχτηκε στην πονηριά, τότε η λέξη πονηρός θα γίνει συνώνυμη του ψεύτη, άν-

θρωπος δηλαδή στον οποίο δεν μπορεί κανείς να έχει εμπιστοσύνη.

Και οι γυναίκες, θα 'λεγε κανείς, λένε ψέματα για να προστατέψουν το γόητρό τους ή για να μειώσουν το γόητρο κάποιας οικογένειας με την οποία βρίσκονται σε ανταγωνισμό. Αλλά καθώς το γόητρο μιας οικογένειας, από την πλευρά των γυναικών της, εξαρτάται από την αρετή τους, τα γυναικεία ψέματα δεν μπορούν να υπάρξουν παρά μόνο για να καλύψουν μια κακή διαγωγή ή για να διαβάλουν μια άμεμπτη αντίζηλο στον αγώνα για την κατάκτηση των πρωτείων της ηθικότητας. Πράγματι, το ψέμα των γυναικών αφορά περισσότερο την ιδιωτική ζωή παρά τις συναλλαγές.

Έτσι, με το ψέμα η γυναίκα καλύπτει μια απόπειρα διαφυγής από τη συζυγική, πατρική ή κοινοτική επιτήρηση. Και είδαμε πως η λέξη πονηρή υπονοούσε κυρίως την ανήθικη. Στη γυναίκα, η πονηριά είναι ανηθικότητα. Συμβαίνει, βέβαια, συχνά οι γυναίκες να παρουσιάζονται όχι μόνο λιγότερο αυστηρές, μεταξύ τους, αλλά και αλληλέγγυες. Ας θυμηθούμε την παρατήρησή τους στην περίπτωση της νέας συζύγου του ναυτικού: «Θα έπρεπε να είχε πει πως την είχαν αποπλανήσει...»

Η αλληλεγγύη, πάντως, δεν εκφράζεται ποτέ αμέσως. Θα πρέπει να περάσουν χρόνια, ώστε οι γυναίκες, μην έχοντας τίποτα πια να κερδίσουν από την ταπείνωση μιας άλλης, να της βρουν δικαιολογίες ή ακόμα και να τη δικαιώσουν στα μάτια όλων. Η παραγραφή επέρχεται στα τρία με πέντε χρόνια. Έτσι, οι δυο γυναίκες που πήραν διαζύγιο στη δεκαετία του '70, στην αρχή δέχτηκαν τη γενική κατακραυγή: δεν ήταν υποχωρητικές, είχαν σίγουρα εξωσυζυγικές περιπέτειες, ο άντρας τους είχε πολύ δίκιο που τις έδιωξε... Κατόπιν, καθώς περνούσαν τα χρόνια, άρχισαν να λένε πως ο άντρας τους ήταν μεθύστακας, πως τις έδερνε τόσο πολύ που η ζωή τους είχε γίνει ανυπόφορη και πως είχαν κάνει πολύ καλά που απομακρύνθηκαν από αυτούς. Μπορούσαν πια να αντιμετωπίσουν τα πράγματα με περισσότερο ρεαλισμό και ηρεμία, αφού είχε περάσει η στιγμή της σύγχυσης, που ήταν πρόσφορη να την εκμεταλλευτούν για να καταξιωθούν οι ίδιες στη συνείδηση των άλλων.

Οι άντρες, από τη μεριά τους, δεν εγκαταλείπουν ποτέ τη δυσπιστία τους απέναντι στις γυναίκες και τα ψέματά τους. Από τη σκοπιά τους έχουν δίκιο, αφού το ψέμα, η κρυψίνοια, είναι ουσια-

στικά τα μόνα όπλα που διαθέτουν οι γυναίκες για να ξεγλιστρούν από το σφιχτό δίχτυ που έπλεξαν γύρω τους οι άντρες για να τις εξουσιάζουν και η κοινότητα ολόκληρη για να τις επιτηρεί. Πώς να πάνε να φλυαρήσουν για λίγο στο σπίτι μιας γειτόνισσας, αν δεν πουν πως έχουν κάτι να δανειστούν από κείνη, είτε αυτό είναι αλήθεια είτε όχι; Πώς να δοκιμάσουν ένα τσιγάρο, αν όχι στα κρυφά;⁹¹ Μπορεί μια νέα κοπέλα να έχει ραντεβού με ένα αγόρι και να το ομολογήσει; Θα πρέπει, βέβαια, να πει πως πηγαίνει να κεντήσει με «μια φίλη». Και ούτω καθεξής. Τις περισσότερες από τις χαρές της ζωής η γυναίκα τις γεύεται στα κρυφά.

Έτσι, το ψέμα γίνεται γι' αυτές μια τέτοια αναγκαιότητα, ώστε να ψεύδονται κι όταν ακόμα ξέρουν πολύ καλά πως αργά ή γρήγορα δε θα μπορούν πια να κρύψουν την αλήθεια. Πάντα θα υπάρξει τρόπος, τη δύσκολη στιγμή, να βρουν ένα δεύτερο ψέμα για να δικαιολογήσουν το πρώτο. Έτσι, μια νέα γυναίκα που υπέφερε από μια πάθηση στις ωθήκες έλεγε σ' όλο τον κόσμο πως πήγαινε στο γιατρό για κωλικούς του νεφρού. Μόνο ο άντρας της, η μητέρα της και εγώ ξέραμε πως δεν ήταν αλήθεια. Ωστόσο, από την αρχή της θεραπείας, ο γιατρός της είχε πει πως θα έπρεπε να κατέβει στη γυναικολογική κλινική του Βόλου — όπου δε θα μπορούσε να αποφύγει τη συνάντηση με δυο Πουρναριώτισσες που θα γεννούσαν εκεί. Δεν έπαψε να επιμένει στο ψέμα της, μέχρι την ημέρα που χρειάστηκε τελικά να μπει στην κλινική. Έβαλε τότε μπροστά το δεύτερο ψέμα: ο γιατρός είχε γελαστεί, δεν ήξερε τη δουλειά του, δεν είχε κάνει παρά την τελευταία στιγμή τη σωστή διάγνωση... Θα μπορούσαμε να πούμε πως σ' αυτή την περίπτωση η γυναίκα αυτή είχε ενοχληθεί επειδή η αρρώστια της αφορούσε τα γεννητικά όργανα και ότι έκρινε πως άξιζε τον κόπο να κερδίσει μερικές εβδομάδες από την ντροπή να το ομολογήσει.

Αλλά τι να πω και για κάποια άλλη που με είχε παρακαλέσει να την πάω στο Σέσκλο, όπου ήταν καλεσμένη σ' ένα γάμο, βάζο-

---

91. Οι γυναίκες στις οποίες πήγαινα να κουβεντιάσω κάπνιζαν ευχαρίστως μαζί μου. Συχνά μου ζητούσαν να τους φέρω κρυφά κούτες τσιγάρα από τον Βόλο, λες κι εκείνα του περιπτέρου στο Πουρνάρι ήταν τόσο πολύ γνώριμα, που υπήρχε κίνδυνος να τις προδώσουν. Κι έπειτα, ό,τι προέρχεται από την πόλη δεν είναι σίγουρα καλύτερο;

ντάς με να υποσχεθώ ότι δε θα φανερώσω σε κανένα πού θα την πήγαινα και ότι θα πω πως την πήγαινα στον Βόλο. Καθώς της θύμισα πως η εξαδέλφη της θα ήταν στο γάμο και θα την έβλεπε εκεί οπωσδήποτε, μου απάντησε πως δεν υπήρχε καμιά περίπτωση να συναντηθούν. Την επομένη η εξαδέλφη της τη σταματάει στο δρόμο και της ζητάει εξηγήσεις, γιατί δεν τη χαιρέτησε στο γάμο. Κι εκείνη στα κρυφά να μου κάνει νοήματα αγανάκτησης, για την ηλιθιότητα της εξαδέλφης της να αποκαλύψει δημόσια το μυστικό της, ενώ υπεύθυνη ήταν η ίδια που δε θέλησε να την εμπιστευτεί.

Αναρωτιέμαι σε ποιο βαθμό η ανάγκη να ψεύδεται κανείς ως αυτό το σημείο, χωρίς φανερό όφελος, δεν προδίδει μια επιθυμία να ζήσει μια ζωή διαφορετική από τη δικιά του. Τη στιγμή που κάποιος ψεύδεται, «το εγώ είναι κάποιος άλλος».⁹² Και αν το «εγώ» περνά μια ζωή χωρίς καμιά αξία και ενδιαφέρον, γιατί να μη ζήσει κάτι άλλο, έστω και μονάχα με τη φαντασία; Μήπως υπάρχει, όμως, και κάποιο όφελος που θα μπορούσε να αντλήσει από αυτή τη συμπεριφορά, ίσως όχι άμεσα αλλά μακροπρόθεσμα; Αντιδρώντας έτσι, θολώνουν τα νερά. Κανείς πια δεν ξέρει ποιος λέει ψέματα και ποιος λέει την αλήθεια. Και μια γυναίκα μπορεί πάντα να κατηγορήσει για συκοφαντία εκείνη που την κατηγορεί ότι είναι ψεύτρα. Ποιος θα μπορούσε να ελέγξει ποια από τις δυο λέει ψέματα στην πραγματικότητα;

Το ψέμα έχει κι άλλη μια λειτουργία, ομολογημένη αυτή τη φορά: τη διασκέδαση. Πετούν ένα χοντρό ψέμα για να δουν αν οι άλλοι θα τσιμπήσουν. Μετά θα λένε —ή δε θα λένε— πως ήταν φάρσα. Όσοι πίστεψαν «θα γίνουν ρεζίλι». Καταφέρνοντας να γελοιοποιείς τους άλλους, βγαίνεις από πάνω. Συνέβη πολλές φορές να μου ζητήσουν να αναγγείλω πως είχα κάνει κάποιο προξενιό σ' ένα μέλος της οικογένειάς μου για την τάδε κοπέλα. Να παντρευ-

---

92. Arthur Rimbaud, *Lettre à G. Izambard*, 1871.

Μήπως ταιριάζει να αποδώσουμε σ' αυτό το μηχανισμό την ιδιαίτερα οξεία φωνή των γυναικών της Μεσογείου; Γιατί αυτές έχουν τόσο τσιριχτή φωνή κι οι άντρες μια φωνή σε φυσιολογικό τόνο; Οι γυναίκες νιώθουν υποχρεωμένες να παραλλάζουν τη φωνή τους για να δείξουν διαφορετικές απ' ό,τι είναι; Ή, πιο απλά, όπως λέει η D. v. Caneghem (op. cit., σ. 13): «Μια τέτοια γυναίκα, που ξεφωνίζει ασταμάτητα, νιώθει κάπως αόριστα πως δεν ακούγεται;»

τείς ένα συγγενή της εθνολόγου στη Γαλλία! Τι τιμή! Καθώς αρνιόμουν να μπω σ' αυτό το παιχνίδι, μου έλεγαν: «Μα τι χαζή που είσαι! Το κάνουμε για πλάκα! Για να δούμε τι θα πουν!»

Αλλά το ψέμα επισύρει τρεις τύπους τιμωρίας: την ενοχή, την κακή φήμη και την εκδίκηση εκείνου που εξαπατήθηκε. Βέβαια, όλες οι γυναίκες δικαιολογούν το ψέμα: πώς θα μπορούσε να ζήσει κανείς χωρίς αυτό; Αλλά, συγχρόνως, όλες εξαίρουν την τιμιότητα. Γιατί, τελικά, αν κανείς είναι απόλυτα ενάρετος, δεν έχει ανάγκη να λέει ψέματα. Κρίνουν, λοιπόν, τις άλλες ανάλογα με τα ψέματα που λένε. Οι γυναίκες, έτσι, είναι πιασμένες σε μια παγίδα. Προσπαθούν να βγουν από την απομόνωσή τους, από την πλήξη τους, προσπαθούν να ξεφύγουν απ' το βλέμμα του άλλου; Θα χαρακτηριστούν *ipso facto* πονηρές και την επιθυμία τους να ζήσουν καλύτερα θα την πληρώσουν με ταπείνωση και ενοχή. Θα αναγκαστούν, λοιπόν, να συκοφαντήσουν τις άλλες, έτσι ώστε εκείνες να χαρακτηριστούν ακόμα πιο πονηρές. Είναι ένας φαύλος κύκλος. Και αν ο πατέρας ή ο σύζυγος, ή ακόμα κι η γειτόνισσα, ανακαλύψουν το ψέμα και το τιμωρήσουν με ξύλο, θα της κοστίσει ίσως αλλά θα αισθανθεί ότι έχει πληρώσει, άρα, είναι έτοιμη να ξαναρχίσει, πράγμα που εξηγεί ίσως γιατί βία και ψέμα διαιώνίζονται στο χωριό.

Η μοιχεία

Το ψέμα χρησιμεύει για να καλύψει πράξεις που κάποτε είναι ασήμαντες, κάποτε πιο σοβαρές. Είδαμε πόσο λίγες ήταν οι κοπέλες που κράτησαν την παρθενιά τους μέχρι το γάμο και μαντεύουμε σε πόσα ψέματα θα πρέπει να είχαν καταφύγει προς τους γονείς τους, τον άντρα τους, την κοινότητα.

Ορισμένες γυναίκες οδηγούνται στο ψέμα για να καλύψουν τη μοιχεία τους. Λιγότερες βέβαια από όσες λένε οι άντρες, μα ο αριθμός τους, παρ' όλα αυτά, δεν είναι αμελητέος, αν λάβουμε υπόψη τα αντίποινα που επακολούθησαν. Δεν επεσήμανα παρά δυο μόνο για την περίοδο του Μεσοπολέμου, όμως σήμερα υπάρχουν γύρω στις πέντε.

Στο Πουρνάρι το να απατάει μια γυναίκα τον άντρα της σημαίνει ότι το λέει η καρδιά της. Πρώτα για να μπορεί ν' αντιμετωπί-

ζει την οργή του συζύγου (που δεν είναι απαραίτητα χειρότερη από εκείνου που πιστεύει ότι είναι απατημένος χωρίς να είναι και που αποτελεί από παλιά την πιο συχνή περίπτωση στο χωριό) κι έπειτα, για να συνεχίζει να κρατάει το κεφάλι ψηλά.

Οι μοιχαλίδες, στο χωριό, δεν έχουν μια στερεότυπη συμπεριφορά. Η μια κοιτάζει όλο τον κόσμο αφ' υψηλού, σαν να μη συμβαίνει τίποτα. Είναι πλούσια, δε δουλεύει στα χωράφια κι ο εραστής της έχει ακριβώς την ηλικία του μικρότερου γιου της.

Μια άλλη έχει την τύχη να είναι η ερωμένη του παπά, για τον οποίο μιλήσαμε ήδη: καθώς το χωριό τη βλέπει μάλλον με συμπάθεια παρά με αποδοκιμασία, η στάση της είναι πολύ φυσική.

Μια τρίτη είναι τόσο φτωχή (είναι η μόνη που δεν έχει δικό της σπίτι και μένει στο νοίκι, χωρίς καν ηλεκτρικό), ο άντρας της πίνει τόσο, που πιο πολύ τη λυπούνται οι Πουρναριώτες παρά την κατακρίνουν. Εντούτοις, τη θεωρούν κακή συναναστροφή, αλλά γι' αυτήν πέρα βρέχει. Πάντα καλοδιάθετη, μες στα παλιόρουχά της, πηγαиноέρχεται ανάμεσα στο Πουρνάρι και τη Μουριά, όπου ο άντρας της είναι κολίγας, καλημερίζοντας όλο τον κόσμο, έστω κι αν ελάχιστοι της απαντούν ή κι αν σπεύδουν να την κακολογήσουν μόλις γυρίσει την πλάτη της.

Υπάρχει και μια που, μην ξέροντας ούτε να χαμογελά ούτε να κρατάει πόζα, έχει πολύ άσκημη αντιμετώπιση από τους συγχωριανούς της. Μην έχοντας τη δύναμη να επωμιστεί τις συνέπειες της διαγωγής της, που υπαγορεύεται από το σφοδρό έρωτά της για έναν άντρα παντρεμένο επίσης, είναι θύμα συνεχών προσβολών. Η μοναδική της δικαιολογία βρίσκεται στα όνειρα που, καθώς λέει, της στέλνει ο Θεός, για να της υποδείξει να έχει σχέσεις με τον εραστή της. Οι Πουρναριώτες την κοροϊδεύουν γι' αυτά τα όνειρα που τα θεωρούν απάτη και την αποκαλούν ανοιχτά πουτάνα, παρόλο που όλος ο κόσμος στο χωριό πιστεύει ακλόνητα στην προειδοποιητική ή προτρεπτική σημασία των ονείρων. Το «πουτάνα» είναι μια βρισιά που ακούγεται συχνά στο Πουρνάρι. Δεν είναι, όμως, ανεκτή και μαζί με το «ρουφιάννα» γίνεται η αιτία των περισσότερων καβγάδων ανάμεσα σε γυναίκες.

Γιατί στο χωριό οι λέξεις, όπως άλλωστε και τα βλέμματα, κρύβουν άπειρα μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι στις δικές μας βιομηχανικές κοινωνίες. Μάτι και Λόγος δρουν αποτελεσματικά. Ένας πατέρας που σε κεραυνοβολεί με το βλέμμα σε κάνει να τον φοβά-

σαι περισσότερο από το να σε έδερνε. Μια γυναίκα που βλαστημώντας σε αποκαλεί πουτάνα, σου κάνει μεγαλύτερο κακό από το να σου ξερίζωνε τα μαλλιά.

Γυναικείες βιαιότητες

Οι γυναίκες, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για τη διαπαιδαγώγηση, δεν είναι μόνο θύματα της βίας. Τη μεταχειρίζονται κι οι ίδιες και μπορεί να πει κανείς πως όταν η περίπτωση το απαιτεί, δεν κάθονται με σταυρωμένα χέρια. Εκτός από τη μανία με την οποία κάνουν τα παιδιά τους να υποφέρουν, χτυπιούνται και μεταξύ τους χωρίς κανέναν ενδοιασμό. Έχουν, και με το παραπάνω, συνείδηση του πόσο σημαντικοί είναι για τις ίδιες αυτοί οι τσακωμοί και νιώθουν μάλιστα μια κάποια περηφάνια γι' αυτούς. Τους θυμούνται με χιούμορ, στην περίπτωση που ήταν οι ίδιες πρωταγωνίστριες. Πολύ αποκαλυπτική πάνω σ' αυτό το θέμα είναι η στάση που κράτησαν το 1977, όταν ένα γαλλο-ελληνικό συνεργείο τηλεόρασης ανέβηκε στο χωριό με σκοπό να γυρίσει μια ταινία για τις Ελληνίδες γυναίκες. Ορισμένες είπαν αυθόρμητα: «Θα 'χε πιο πολύ γούστο να μας τραβήξετε όταν πιανόμαστε στα χέρια!»⁹³

Αυτή η ικανοποίηση εξηγείται, όπως ακριβώς και το ψέμα, από την ανάγκη να δικαιολογήσουν πράξεις που η ηθική καταδικάζει, μα που η πρακτική ανέχεται, και ίσως επίσης επειδή με το να δείχνονται βίαιες, οι γυναίκες ταυτίζονται με τους άρρενες εξουσιαστές τους. Γιατί η επιθετικότητα δεν είναι θηλυκή αξία. Είναι μια αντίδραση στην καταξιωμένη βία των αντρών. Είναι, ακόμα πιο απλά, μια απάντηση στην υπερβολική κούραση, στη νευρικότητα που συσσωρεύεται από τις δουλειές και την έλλειψη ύπνου.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε πως οι νέες κοπέλες δε χτυπιούνται ποτέ. Τα συνηθισμένα τους όπλα είναι τα λόγια και τα δάκρυα. Λόγια που δεν μπορούν, όμως, να χρησιμοποιήσουν παρά

---

93. Αυτή η ταινία, γυρισμένη, μονταρισμένη και μεταφρασμένη, δεν μπήκε ποτέ στο πρόγραμμα. Είναι αλήθεια πως ο παραγωγός ήταν γυναίκα, ο σκηνοθέτης ήταν γυναίκα, ο επιστημονικός σύμβουλος ήταν γυναίκα και οι διευθυντές των καναλιών που την παράγγειλαν... άντρες.

μόνο ενάντια στις συνομήλικές τους ή στα μικρά παιδιά. Η κοινωνική θέση των παντρεμένων γυναικών είναι κάπως ανώτερη. Έτσι, δίνουν διέξοδο στα νεύρα τους με πιο συγκεκριμένο τρόπο. Πόσες δε μου έχουν πει: «Μαράκι μου, από τη μέρα που παντρεύτηκα, έγινα πολύ νευρική. Πρώτα, δεν ήμουν έτσι». Είναι πραγματι έτσι; Ο γάμος, με τη συνακόλουθη διάψευση των ελπίδων, τις κάνει πιο νευρικές, ή μήπως απλούστατα τους επιτρέπεται, με το που παντρεύονται, να εκφράζουν τη νευρικότητά τους, με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιο βαθμό, ώστε να φαντάζονται πως δεν έχουν γίνει νευρικές παρά μετά το γάμο τους; Αν σαν κοπέλες είχαν φήμη νευρικής, δε θα έχαναν μέρος της αξίας τους στην αγορά του γάμου;

Πέρα απ' όλα αυτά, οι συγκρούσεις είναι λιγότερες ανάμεσα στις γυναίκες απ' ό,τι ανάμεσα στους άντρες, γιατί αυτές γλιτώνουν από έναν τουλάχιστον παράγοντα που ευνοεί τους καβγάδες: τα νυχτερινά μεθοκοπήματα. Και καθώς στα πανηγύρια είναι παρόντες και οι άντρες, κανονίζουν εκείνοι τους λογαριασμούς των γυναικών τους, καμιά φορά και με τη βοήθειά τους. Οι στατιστικές των δικαστηρίων του Βόλου δείχνουν καθαρά αυτή τη διαφορά αλλά δεν αποδίδουν απόλυτα την πραγματικότητα, γιατί ένα μαλλιοτράβηγμα δε θεωρείται πάντοτε από τον αρχηγό της οικογένειας σαν μια αιτία αρκετά σοβαρή, ώστε να σύρει την αντίζηλο στα δικαστήρια.

Ωστόσο, οι Πουρναριώτες δε φείδονται μέσων προκειμένου να υπερασπίσουν το δίκιο τους και συμβαίνει πολύ συχνά μια διαμάχη να ξεκαθαρίζεται μόνο στο δικαστήριο. Έτσι, από 58 υποθέσεις που εκδικάστηκαν σε είκοσι επτά χρόνια (1947-1974) για ξυλοδαρμούς και τραυματισμούς, συνοδευόμενους ή όχι από απειλές και εξυβρίσεις,

- 12 αφορούν γυναίκα κατά γυναίκας, από τις οποίες 3 επέφεραν φυλάκιση
- 4 αφορούσαν άντρες και γυναίκες κατά γυναικών, από τις οποίες 2 επέφεραν φυλάκιση
- 5 αφορούσαν άντρα κατά γυναίκας (όχι συζύγους), από τις οποίες 2 επέφεραν φυλάκιση
- 2 αφορούσαν άντρες και γυναίκες κατά αντρών, από τις οποίες καμιά δεν επέφερε φυλάκιση
- καμιά δεν αφορούσε γυναίκα κατά άντρα.

Η μεγάλη πλειοψηφία (35) αφορά, λοιπόν, άντρες ενάντια σε άντρες. Απ' αυτό τον αριθμό, 7 μονάχα επέφεραν ποινή φυλάκισης αλλά οι ποινές είναι συχνά πιο βαριές.⁹⁴

Οι νέες κοπέλες δε δέρνονται μεταξύ τους αλλά δέρνονται συχνά από τους άλλους, όπως έχουμε δει σε πολλές περιπτώσεις. Γι' αυτές, ο κλοιός είναι τόσο ασφυκτικός, που δεν υπάρχουν παρά μόνο δυο τρόποι για να ξεφύγουν, όταν νιώθουν να πνίγονται: να εγκαταλείψουν το χωριό ή ν' αυτοκτονήσουν. Αυτό το μέσο διάλεξαν δυο κοπέλες, η μία το 1961, η άλλη το 1968, γιατί οι γονείς δεν τις άφηναν να παντρευτούν αυτόν που αγαπούσαν. Δεν είχαν τολμήσει να χρησιμοποιήσουν τη στρατηγική του «άφησέ με να τον παντρευτώ, αλλιώς ντροπιάζω ολόκληρη την οικογένεια», τόσο μικρά περιθώρια κίνησης τους άφηνε ο πατέρας τους.

Μου διηγήθηκαν πολλές περιπτώσεις απόπειρας αυτοκτονίας από νέες κοπέλες οι οποίες, σχεδόν όλες, είχαν σαν αιτία απαγορευμένους έρωτες. Η επιθετικότητα των κοριτσιών λοιπόν, όπως βλέπουμε, είναι μάλλον στραμμένη ενάντια στον ίδιο τους τον εαυτό. Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει: το ίδιο συμβαίνει και στη δυτική κοινωνία, όπου σε αντίθεση με την εγκληματικότητα, η απόπειρα αυτοκτονίας είναι πιο συχνή στις έφηβες παρά στους έφηβους. Έχουμε εδώ μια απόδειξη του ότι οι κοπέλες νιώθουν πως δεν τις αγαπούν. Γιατί η απόπειρα αυτοκτονίας (που πετυχαίνει μερικές φορές) είναι σχεδόν πάντοτε μια έκκληση για βοήθεια, απαίτηση για μια απόδειξη αγάπης, η ανάγκη κάποιου να νιώσει πως υπάρχει για τους άλλους — κι ακόμα για τον ίδιο τον εαυτό του.

Από τις παντρεμένες γυναίκες, δε γνωρίζω παρά μόνο μια που επιχειρήσε να σκοτωθεί. Κατάγεται από την πόλη, δεν εργάζεται στα χωράφια και εξακολουθεί να αγαπάει τον άντρα της, παρά την κακή μεταχείριση για την οποία παραπονιέται. Τον παντρεύτηκε από έρωτα με την υπόσχεση ότι θα κατέβουν να κατοικήσουν στον Βόλο, πράγμα που εκείνος δεν έκανε και δε θα κάνει ποτέ: είναι ένας απ' τους πιο ευκατάστατους Πουρναριώτες και δε θέλει

---

94. Τα αρχεία του δικαστηρίου του Βόλου μαρτυρούν πως οι ποινές φυλάκισης, οι μικρότερες από 25 ημέρες, μπορούν να εξαγοραστούν. Στη δεκαετία του '50, μια μέρα φυλάκισης εξαγοραζόταν προς 60 δρχ.

να εγκαταλείψει τα χωράφια και το καφενείο του. Εκείνη δεν μπορεί να το πάρει απόφαση να τον εγκαταλείψει (εξαιτίας, λέει, της μικρής της κόρης που είναι πολύ συνδεδεμένη με τον πατέρα της) και την πιάνουν μακροχρόνιες κρίσεις μελαγχολίας.

Η μελαγχολία μοιάζει να είναι ο δρόμος που μπορούν να ακολουθήσουν αυτές που δε χρειάζεται να σηκωθούν χαράματα και να κοιμηθούν μετά τα μεσάνυχτα, αυτές που η ζωή τους είναι γεμάτη με προσδοκίες μάλλον, παρά με εξοντωτικές δουλειές. Δεν άκουσα ποτέ να μιλούν για μελαγχολικές γυναίκες την εποχή που όλες δούλευαν στα χωράφια. Μου φαίνεται πως εκείνο τον καιρό, όταν μια γυναίκα δεν άντεχε τη ζωή με τον άντρα που της είχαν δώσει, αν δεν είχε το χρόνο ή την όρεξη να τον απατήσει (μπορεί κάποια να απεχθάνεται τον άντρα της αλλά, για διάφορους λόγους, να παραμένει ενάρετη), δεν είχε παρά ένα μόνο μέσο για να τον ξεφορτωθεί: να τον σκοτώσει.

Εκείνη την εποχή, το διαζύγιο δεν ήταν καθόλου αποδεκτό στο χωριό. Και είδαμε πως, ακόμα και σήμερα, χρειάζονται πολλά χρόνια για να ξεπλυθεί μια γυναίκα από την ντροπή για το ότι αρνήθηκε τη μοίρα της. Ο φόνος, καθώς είναι μια πράξη αμετάκλητη, οριστική και κατά κάποιο τρόπο ηρωική, φαίνεται να είναι πολύ περισσότερο αποδεκτός. Οι λογαριασμοί ενός δολοφόνου κανονίζονται με το Θεό, οι άνθρωποι δεν έχουν πολλά πράγματα να πουν και —ίσως επειδή έχει περάσει καιρός;— δε λένε τίποτα. Όταν θυμούνται αυτές τις γυναίκες, το κάνουν με έναν τρόπο που δεν προδίδει καμιά καταδικαστική διάθεση.

Έτσι, ανάμεσα στο 1920 και το 1949, τρεις γυναίκες εξόντωσαν τους άντρες τους: η μια, με τη βοήθεια της μάνας της, τον μέθυσε, τον σκότωσε με το τσεκούρι και τον έθαψε στο χωράφι με τα κρεμμύδια. Η άλλη, με τη βοήθεια των αδελφών της, κατακρεούργησε τον δικό της με μαχαιριές και τον πέταξε απ' το μπαλκόνι. Η τρίτη έβαλε τον εραστή της να ρίξει τον άντρα της στο ποτάμι. Καμιά δεν έκανε παραπάνω από έξι χρόνια φυλακή. Σε αυτές τις χαρακτηρισμένες δολοφονίες μπορούμε να προσθέσουμε την περίπτωση εκείνης που «εγκατέλειψε» τον άντρα της στην αρρώστια που θα γινόταν αιτία του θανάτου του.

Οι γυναίκες στο Πουρνάρι κάνουν, λοιπόν, τόσους φόνους όσους και οι άντρες, πράγμα που είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό, αφού η γυναικεία εγκληματικότητα είναι γενικά πολύ μικρότερη από

την αντρική. Στην Ελλάδα, οι φόννοι που διαπράχθηκαν από γυναίκες αντιπροσώπευαν 4,8% του συνόλου το 1927, 2,5% το 1930 και 3,8% το 1937 —ποσοστά εξαιρετικά χαμηλά, έτσι που θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι έγκυρα— έναντι 14%, 12% και 7,8% το 1967, 1973 και 1974 αντίστοιχα. Στη Γαλλία, για την περίοδο 1961-1971, η αναλογία ήταν 14%.

Την περίοδο 1950-1973 δε σημειώθηκαν εγκλήματα στο Πουρνάρι. Αντίδραση, μήπως, στις βιαιότητες του Εμφυλίου πολέμου; Όμως, από το 1970 και μετά κάνει την εμφάνισή της μια καινούρια μορφή γυναικείας εξέγερσης: το διαζύγιο. Φαίνεται, λοιπόν, πως η διέξοδος αυτή, που έγινε δυνατή χάρη στη μεγαλύτερη ανεκτικότητα των πόλεων απέναντι στις γυναίκες που ζουν μόνες, έχει αντικαταστήσει το φόνο, αφού τα δυο διαζύγια που εκδόθηκαν στο Πουρνάρι βγήκαν με αίτηση των γυναικών. Βλέπουμε πως από ορισμένες Πουρναριώτισσες ο γάμος δε θεωρείται πια μοίρα αναπόφευκτη, από την οποία μονάχα ο θάνατος μπορεί να σε γλιτώσει. Όμως, για το σύζυγο σίγουρα πρόκειται για ένα μικρό θάνατο: η οικονομική του βάση (η προίκα), το εργαλείο του στη δουλειά, το αντικείμενο της απόλαυσής του, ο «μικρός για όλες τις δουλειές», τέλος πάντων, εξαφανίζεται ξαφνικά αφήνοντας πίσω του μόνο τους σαρκασμούς των γειτόνων και την πικρία του ιδιοκτήτη που δεν καταφέρνει να το χωνέψει πως έχασε το αγαθό του. Όσο κι αν προσπαθεί να παρηγορηθεί λέγοντας στον εαυτό του πως όλα πρέπει να τα περιμένει κανείς από τα θηλυκά, όσο κι αν προσπαθεί να βαυκαλιστεί πιστεύοντας πως δεν άντεχε τη γυναίκα του και πως θα την ξαπόστελνε αργά ή γρήγορα, το διαζύγιο τον πληγώνει πολύ βαθιά: ο ένας, που ήταν ήδη αλκοολικός, το 'ριξε ακόμα περισσότερο στο πιωτό, μέχρι τη μέρα που ξαναπαντρεύτηκε με προξενιό, πράγμα που τον βοήθησε να ξαναβρεί το συνηθισμένο όριο οινοποσίας. Ο άλλος, ψάχνοντας να ξαναπαντρευτεί όπως όπως, έδωσε ένα βράδυ το λόγο του σε μια Βλαχοπούλα από τον κάμπο. Στους Βλάχους, με τ' αρραβωνιάσματα, το ζευγάρι κοιμάται στο ίδιο κρεβάτι και συχνά η υπόσχεση γάμου (ο λόγος) αρκεί για να επιτρέψει τη συγκατοίκηση. Όμως, ο Πουρναριώτης μας την επομένη της υπόσχεσης το 'σκασε άρον άρον για το Πουρνάρι, όπου χρειάστηκε να κρυφτεί για πολλές εβδομάδες για να γλιτώσει από την καταδίωξη των πεθερικών που ήθελαν είτε

να τον ξαναπάρουν πίσω είτε να τον σκοτώσουν. Από τότε, λένε γι' αυτόν πως είναι πολύ ιδιότροπος κι ότι δεν μπορεί κανείς να τον εμπιστευτεί σε τίποτα.

Εις τους αιώνας των αιώνων...

Από όσα είπαμε για τις συνέπειες της αντρικής κυριαρχίας πάνω στις γυναίκες, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις.

Η πρώτη είναι πως οι γυναίκες, με το να δέχονται την κατωτερότητά τους σαν «φυσική», και με το να την εσωτερικεύουν, δίνουν στον εαυτό τους τα ψυχικά μέσα για να αντέξουν τη σκληρότητα της συναισθηματικής και φυσικής μεταχείρισης που υφίστανται. Μόνο σε οριακές περιπτώσεις επιδεικνύουν ακραία βία, και αυτές οι περιπτώσεις είναι πιο συχνές στο Πουρνάρι, κατά μέσο όρο, απ' όσο αλλού στην Ελλάδα.

Αν δεχτούμε ότι η βία είναι η απάντηση στις συχνά αφόρητες συνθήκες της ζωής που τους δημιουργούν οι γονείς τους (η αυτοκτονία είναι, βέβαια, μια μορφή βίας που ασκεί κανείς ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό αλλά η οποία τιμωρεί επίσης τον πατέρα, τη μητέρα και τους αδελφούς) ή ο άντρας τους (φόνος, διαζύγιο), αυτή η βία δεν κατευθύνεται παρά σπάνια ενάντια σ' αυτούς τους στόχους που, σε τελευταία ανάλυση, θα ήταν και οι σωστοί. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ασκείται ενάντια σε πιο εύκολα, λιγότερο όμως υπεύθυνα θύματα, που παίζουν απλώς ρόλο αποδιοπομπαίου τράγου: τις ισότιμες-αντίζηλες (γυναίκες) και τους κατώτερους (παιδιά και νύφες).

Ποτέ η εξέγερση των γυναικών δεν παίρνει συλλογική μορφή, είτε τελετουργικού χαρακτήρα —όπως συμβαίνει στη Θράκη την ημέρα της Μπάμπως, όπου αντιστρέφονται μια φορά το χρόνο οι αντρικοί και γυναικείοι ρόλοι— είτε αυθόρμητη με οποιαδήποτε μορφή.

Κατά το γύρισμα της ταινίας για την οποία μίλησα παραπάνω, η σκηνοθέτης έλπιζε να συγκεντρώσει τις γυναίκες και να τις κάνει να μιλήσουν για τη ζωή τους μπροστά στην κάμερα. Είχε έρθει σε επαφή με καμιά δεκαριά νέες γυναίκες που όλες τους αποδέχτηκαν με χαρά την πρόταση. Όμως, την ώρα του ραντεβού δεν

ήρθε καμιά τους. Ορισμένες μου είπαν αργότερα πως τις είχε εμποδίσει ο άντρας τους: οι άλλες πρόβαλαν δικαιολογίες που τους υπαγόρευε η εσωτερική τους συνείδηση: παιδιά, δουλειά...

Όμως, καμιά από τις γυναίκες που προσκλήθηκαν να κινηματογραφηθούν μόνες ή με την οικογένειά τους δεν αρνήθηκε. Μπορούμε να συμπεράνουμε απ' αυτό πως αφενός μια μάζωξη γυναικών αντιμετωπιζόταν σαν τρομερά ανατρεπτική και, αφετέρου, πως μια γυναίκα μόνη της νιώθει να την τιμά η προσοχή που της δίνει η τηλεόραση και πως δε θέλει να μοιραστεί αυτή την τιμή. Τόσο ισχυρός είναι ο νόμος του ανταγωνισμού, που εμποδίζει κάθε συλλογική δράση. Στο βάθος, όλες πρέπει να φοβόντουσαν να μιλήσουν μπροστά στις άλλες: θα τις «κάρφωναν» αμέσως. Ενώ αυτές που είχαν μιλήσει χωριστά η καθεμιά, μπορούσαν να υπολογίζουν στο χρόνο που μεσολαβούσε ανάμεσα στο γύρισμα και την προβολή για να νιώσουν προστατευμένες από τα ίδια τους τα λόγια.

Ποτέ, επίσης, η γυναικεία αντίσταση δεν παίρνει τη μορφή άρνησης στις εντολές του συζύγου ή αποχής απ' τις δουλειές που ανήκουν στις γυναίκες: στο Πουρνάρι, δεν υπάρχει ούτε απεργία στον έρωτα (τουλάχιστον απ' όσο ξέρω) ούτε απεργία στη δουλειά. Ωστόσο, είδαμε ότι πολλές γυναίκες, αν και δεν εναντιώνονται σ' αυτό που αποκαλούν η «δουλειά», δε βρίσκουν, όμως, κιόλας μεγάλη σωματική ευχαρίστηση και ότι, αναφορικά με την εργασία, αυτοχαρακτηρίζονται μόνες τους σκλάβες. Θα πρέπει λοιπόν οπωσδήποτε, για να συνεχίζουν να αποδέχονται τη ζωή τους και να μεταβιβάζουν στις κόρες τους τις αξίες της, να βρίσκουν σ' αυτή κάποια ικανοποίηση.

Θα μιλήσω εδώ μόνο για τις γυναίκες που είναι πάνω από τριάντα πέντε χρονών, επειδή οι πιο νέες αλλάζουν κάτω από την επίδραση των σύγχρονων ιδεών και θέτουν στους εαυτούς τους καινούρια ερωτήματα. Για τις παλιές, φαίνεται πως η σεξουαλική πράξη είναι τόσο στενά δεμένη με την τεκνοποίηση, και η τεκνοποίηση με την ελπίδα να κάνουν γιους, ώστε, μ' αυτή την προοπτική την ανέχονται πρόθυμα. Κι έπειτα, δεν είναι σίγουρο πως όλες οι γυναίκες που μιλούν με τόση αδιαφορία και φαινομενική αποστροφή για τον έρωτα βρίσκουν σ' αυτόν τόσο λίγη ευχαρίστηση. Μπορούν, όμως, να το ομολογήσουν στους άλλους ή, ακόμα, και στον εαυτό τους; Θα 'ταν σαν να 'διναν όπλα στους απηνείς

διώκτες της πονηριάς, στην πρώτη γραμμή των οποίων βρίσκονται αυτές οι ίδιες. Ωστόσο, υπάρχουν ζευγάρια που, στο βαθμό που έχουν περάσει μαζί τα χρόνια του αγώνα για μια καλύτερη ζωή, αισθάνονται ο ένας για τον άλλο μια κάποια τρυφερότητα που προφανώς θα ισχύει και στις ερωτικές τους σχέσεις. Κι όπως ακριβώς εκείνος που δεν έχει ποτέ ξεδιψάσει από μια πηγή του βουνού πίνει μ' ευχαρίστηση το νερό της βρύσης, έτσι και οι γυναίκες δεν μπορούν να φανταστούν τι είναι ο ερωτισμός σε σύγκριση με την ωφελμιστική δική τους σεξουαλικότητα, ιδιαίτερα στην περίπτωση που υπάρχει και κάποια τρυφερότητα.

Όσο για τις ικανοποιήσεις που παρέχει η «σκλαβιά», η πιο βαθιά είναι σίγουρα η καθαρτική της δράση. Οι γυναίκες, ένοχες για το ότι γεννήθηκαν, για το ότι στοίχισαν ιδρώτα και αίμα στους γονείς τους, απολυτρώνονται δουλεύοντας εξαντλητικά, καθυποταγμένες. Συνάμα, αντλούν από αυτή τη δουλειά ικανοποιήσεις που δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητες: ποια γυναίκα δε θα ευχαριστηθεί όταν τα χωράφια της οικογένειας αυξηθούν, έστω κι αν μόνο ο άντρας της αντλεί από αυτό το γεγονός τη δημόσια αναγνώριση; Δεν ξέρει η Αλεξάντρα πόσο τη φθονούν εκείνες που, μην έχοντας το κουράγιο της, δεν τα κατάφεραν τόσο καλά; Λυσσούν ακόμα περισσότερο επειδή η Αλεξάντρα δεν παινεύεται ποτέ και βάζει πάντα τον Παύλο μπροστά, χωρίς να δίνει λαβή για κουτσομπολιά.

Αλλά ικανοποίηση ακόμα μεγαλύτερη για μια γυναίκα είναι το να έχει συμβάλλει ικανοποιητικά στο να αποκτήσουν χρήματα, ώστε να μπορέσουν να βελτιώσουν το σπίτι τους. Να εγκαταστήσουν ένα λουτρό —έστω κι αν η μπανιέρα δεν πρόκειται να χρησιμέψει παρά για να κάνουν μπουγάδα— να έχουν ωραία έπιπλα στο σαλόνι, να αυξήσουν τ' ασπρόρουχα του σπιτιού για να τα επιδεικνύουν απλωμένα στο σκοινί ή όταν έχουν ξένους επισκέπτες. Να ξεπερνάς τις άλλες στην πολυτέλεια του νοικοκυριού και στα λουλούδια του κήπου, να γιατί αξίζει να κουράζεται κανείς. Άλλωστε, αυτή η κούραση ποτέ δε θα πάει χαμένη, αφού θα είναι προς όφελος των παιδιών, που αποτελούν το λόγο της ίδιας τους της ύπαρξης, που θα τα παντρέψουν τόσο πιο καλά όσο πιο άξιες θα είναι οι ίδιες.

Τέλος, ποια είναι η γυναίκα που δεν έχει νιώσει ιδιαίτερη ικανοποίηση ετοιμάζοντας ένα καλό γεύμα και εισπράττοντας κολα-

κευτικά λόγια γι' αυτό; Ποια είναι, πιο απλά, εκείνη που δεν έχει νιώσει ν' αποκτά αληθινή δύναμη σερβίροντας το καθημερινό φαγητό σε καθένα από τα μέλη της οικογένειας; Γιατί στο Πουρνάρι, όπως και παντού στην Ελλάδα, η νοικοκυρά, σαν μια πηγή αφθονίας, μοιράζει τις μερίδες στα πιάτα, συχνά απευθείας από την κατσαρόλα που είναι ακόμα στη φωτιά, χωρίς ποτέ να λαβαίνει υπόψη της τα «όχι πάρα πολύ, σε παρακαλώ». Εκείνη αποφασίζει για την ποσότητα που θα σερβίρει στον καθένα, κάνοντάς τους μερικές φορές να σκάσουν από το φαΐ, με μια γενναιοδωρία που δεν επιδέχεται αντιρρήσεις, άσχετα με το αν πεινάνε ή όχι. Μόνο ο πατέρας και οι γιοι που είναι κιόλας μεγάλοι έχουν το δικαίωμα να κάνουν υποδείξεις που θα γίνουν σεβαστές γιατί αλλιώς θα μπορούσε να επακολουθήσει σκηνή.

Κι αν υπάρχει, λοιπόν, σκλαβιά, γλυκαίνεται —και μερικές φορές ακόμα καμουφλάρεται— από ορισμένες ανταμοιβές: το αίσθημα της απολύτρωσης, την ευχαρίστηση που δίνουν οι δουλειές τις οποίες μονάχα μια γυναίκα μπορεί, σ' αυτή την κοινωνία, ν' αναλάβει τον έπαινο, ή, πράγμα που είναι το ίδιο, τη ζήλια της κοινότητας και, τέλος, την εξουσία να τυραννούν νύφες και παιδιά, εξουσία συνάμα πολύ ασήμαντη, αφού δεν αφορά ποτέ τις μεγάλες επιλογές της ζωής, μα και πολύ ισχυρή, αφού διαμέσου αυτής μεταβιβάζονται, από γενιά σε γενιά, οι αξίες του συστήματος.

Θα χρειαστεί ολόκληρη η ισχύς των μέσων μαζικής επικοινωνίας, αλλά κυρίως μια ταχυτάτη άνοδος του βιοτικού επιπέδου, ώστε να αναχαιτιστεί λιγάκι αυτή η μηχανή. Όχι, βέβαια, στους μηχανισμούς της καταπίεσης, αλλά σ' εκείνους της σκλαβιάς. Είδαμε, όμως, τι στερήσεις εγκυμονούν αυτές οι μεταρρυθμίσεις για τις γυναίκες. Είναι πιθανό πως το τίμημα θα είναι, και γι' αυτές όπως και για τις μεγαλύτερές τους, η ανάγκη να βρουν σαν εξιλαστήρια θύματα, αποδιοπομπαίους τράγους (αντίζηλες, παιδιά, νύφες), καθώς επίσης και η εκμετάλλευση των υπολειμμάτων εξουσίας που θα τους αφήσουν οι άντρες, μη βλέποντάς τες πια καθώς θα γερνούν σαν γυναίκες με την πλήρη έννοια του όρου, δηλαδή επικίνδυνες.

Το λυκόφως των θεών

Η πρώτη συνέπεια της εμμηνόπαυσης για μια γυναίκα είναι ότι της στερεί τις σεξουαλικές επαφές: οι Πουρναριώτες πιστεύουν πως από τη στιγμή που μια γυναίκα παύει να είναι γόνιμη, δεν μπορεί πια να κάνει έρωτα, «στεγνώνει». Παρόλο που δεν τόλμησα να μιλήσω γι' αυτό το θέμα με γυναίκες που η ηλικία τους θα τους επέτρεπε να μου απαντήσουν, έχω την εντύπωση πως θα πρέπει να παραιτούνται χωρίς μεγάλη λύπη από εκείνο που, ελλείψει κάθε ελπίδας να τεκνοποιήσουν, θα ζούσαν μέσα στην ενοχή.

Μπορούμε να αναρωτηθούμε αν, για τις σημερινές νέες γυναίκες που συμφωνούν με τον έλεγχο των γεννήσεων, η εμμηνόπαυση δε θα τους φανεί, αντίθετα, σαν το μέσο που θα τους επιτρέψει επιτέλους να κάνουν έρωτα με μεγαλύτερη άνεση και τότε η δοξασία για το «στέγνωμα» της γυναίκας μετά την εμμηνόπαυση θα μπορούσε να εξαφανιστεί⁹⁵ — ή, εφόσον δεν υποχωρεί αυτή η δοξασία, αν θα ζήσουν την εμμηνόπαυσή τους σαν μια επιπρόσθετη αποστέρηση. Εκτός κι αν, απογοητευμένες από μια όχι ιδιαίτερα ικανοποιητική σεξουαλική ζωή, ανακουφιστούν κι αυτές που θα ησυχάσουν πια, οπότε η δοξασία αυτή θα διατηρηθεί για πολύ καιρό ακόμα.

Η στέρηση των σεξουαλικών σχέσεων, έχει όμως, και κάποια αποζημίωση: η ηλικιωμένη γυναίκα δεν είναι πια στιγματισμένη από τη ρυπαρότητα, συνέπεια της γονιμότητας, και αυτό της δίνει δικαιώματα: έτσι, μπορεί να περάσει μέσα στο ιερό της εκκλησίας.

Ας σημειώσουμε, παρεμπιπτόντως, άλλο ένα παράδειγμα σιωπηρής απαγόρευσης σεξουαλικού χαρακτήρα. Η ηλικιωμένη γυναίκα που έχει αναλάβει να φροντίζει την εκκλησία παραπονιέται

---

95. Αυτή η δοξασία είναι πολύ διαδεδομένη στα αστικά κέντρα όπου, μολαταύτα, ο περιορισμός των γεννήσεων ασκείται από πολύ καιρό. Επίσης, δε φαίνεται πολύ πιθανό να υποχωρήσει σύντομα, εκτός κι αν κάποια μαζική ιατρική ενημέρωση μπορέσει να πείσει τους Έλληνες εναντίον της.

διαρκώς για το πόσο δυσκολεύεται να καθαρίσει τα σκαλίσματα του ιερού που βρίσκονται πάντα πολύ ψηλά ή πολύ χαμηλά. Πολλές γυναίκες, ηλικίας περίπου σαράντα χρονών, της πρότειναν να τη βοηθήσουν. Αυτή πάντα αρνιέται χωρίς να τους εξηγεί το γιατί. Οι νέες νομίζουν πως αυτό οφείλεται στον κακό της χαρακτήρα και γιατί θέλει να κρατήσει για τον εαυτό της μόνο την αίγλη που της παρέχει αυτό το καθήκον. Στην πραγματικότητα, είναι γιατί «δεν κάνει».

Μια ηλικιωμένη γυναίκα μπορεί ακόμα οποιαδήποτε στιγμή να ξεματιάσει, να μαγειρέψει ό,τι της αρέσει κι όποτε της αρέσει και, οπωσδήποτε, μπορεί επιτέλους να μιλάει ελεύθερα στον καθένα, άντρα ή γυναίκα, που συναντάει στο δρόμο της. Δε δυσκολεύεται πια καθόλου να εκφράσει τη γνώμη της για όλα. Γνώμη συχνά στυφή, πικρή.

Η αντίθεση ανάμεσα στα γηρατειά αντρών και γυναικών είναι εκπληκτική: αυτοί που τόσο καιρό κατεύθυναν τις γεωργικές δραστηριότητες και είχαν πάντα τον πρώτο λόγο γίνονται ταπεινοί και ανεκτικοί. Αν τους ρωτήσεις για την κατάσταση της υγείας τους, σου απαντούν με ένοχο ύφος: «Αχ, παιδάκι μου, πληρώνω για όλες μου τις αμαρτίες. Όμως, υπάρχει μια ηλικία για όλα. Τώρα που δεν μπορώ πια να αμαρτήσω, είναι η σειρά των νέων να το κάνουν». Και δείχνουν πολλή κατανόηση και χιούμορ απέναντι σε αυτή τη νεολαία που βασανίζεται από την επιθυμία και που αποζητάει, σε πείσμα όλων, να την ικανοποιήσει. Και ξαναθυμούνται στις τόσες ώρες που περνάνε στο καφενείο ή στην πλατεία, παρέα με τους συνομήλικούς τους, τις πιο έντονες στιγμές της δικής τους πάλης ενάντια σε όλες τις απαγορεύσεις.

Οι γριές, αντίθετα, δείχνονται πιο σκληρές. Σαν να μην μπορούν να παραδεχτούν πως η νεολαία δεν είναι πια υποχρεωμένη να υποστεί όλα όσα υπέστησαν οι ίδιες. Στηλιτεύουν κάθε παραστράτημα, κάθε απομάκρυνση από την παράδοση. Εκτιμούν πως η ηθική χάνεται στο χωριό και πως, στον καιρό τους, ήταν διαφορετικά τα πράγματα. Αρχίζουν να διοικούν αυταρχικά το σπίτι τους, να απαντούν υπεροπτικά ή επιθετικά στον άντρα τους, ο οποίος αρκείται στο να ανασηκώνει τους ώμους μουρμουρίζοντας και ούτε καν που επιχειρεί να τις κεραυνοβολήσει πια με το βλέμμα. Συνεχίζουν, βέβαια, στον ίδιο βαθμό να κάνουν και για λογαριασμό του όλες τις δουλειές του σπιτιού αλλά συμβαίνει, αν η γριά

έχει λιγότερο καλή υγεία από τον άντρα της, να τη βοηθάει κι εκείνος στο καθάρισμα των λαχανικών ή στο σπάσιμο των καρυδιών...

Η πραότητα των γερόντων δεν είναι απόλυτος κανόνας. Υπάρχουν ορισμένοι, από εκείνους που η αρρώστια τούς αναγκάζει να ζουν κάτω από την ίδια στέγη με τα παιδιά τους, που δεν εγκαταλείπουν καθόλου το αρχηγικό τους ύφος, στάση όλο και πιο γελοία καθώς δε στηρίζεται πια σε πραγματική εξουσία. Έχοντας καταντήσει, στην καλύτερη περίπτωση, να πηγαίνουν να φυλάνε μερικές γίδες όταν τους το ζητήσουν τα παιδιά τους, αντιμετωπίζουν συνεχώς την εξουσία του γιου τους ή, ακόμα χειρότερα, του γαμπρού τους και την επιθετικότητα της νύφης τους, για την οποία δεν αντιπροσωπεύουν πια παρά ένα στόμα παραπάνω και παραπανίσιες σπιτικές δουλειές.

Οι γυναίκες που είναι υποχρεωμένες να ζουν με τα παιδιά τους δε βρίσκονται σε καλύτερη θέση. Έχουν να κάνουν με κόρες ή με νύφες που οι γιοι τους έχουν κιόλας μεγαλώσει, αν δεν έχουν ήδη παντρευτεί, και οι οποίες βρίσκονται λοιπόν στο απόγειό τους. Ιδιαίτερα οι νύφες δε χάνουν ευκαιρία να τις κάνουν να πληρώσουν όσο το δυνατό πιο ακριβά τις προσβολές που υπέστησαν. Οι κόρες τους μπορεί να δείχνονται πιο προσηνείς: η παρουσία της γριάς στο σπίτι, που θεωρείται από τον άντρα και τα παιδιά τους σαν ένα βάσανο παραπάνω, αποτελεί γι' αυτές μέσο να αντιτάσσονται στον κύριο και αφέντη τους, έχοντας μια δικαιολογία αξιέπαινη όσο και ευεργετική, τη μητρική αγάπη.

Όπως και να 'ναι, κανένας δε δείχνει σεβασμό προς τους γέροντες, και κυρίως τα εγγόνια τους, τα οποία τους κοροϊδεύουν ανοιχτά, με το πρόσχημα, αληθινό ή ψεύτικο, ότι είναι κουφοί, τυφλοί ή και τα δυο συνάμα. Η ατμόσφαιρα είναι συχνά πολύ τεταμένη στα σπίτια όπου συγκατοικούν τρεις γενιές. Ειδικά όταν οι γέροι δεν έχουν ακόμα μοιράσει, ή δεν έχουν μοιράσει «δίκαια», τα κτήματα στους κληρονόμους τους.

Έτσι, είτε δεχτούν τον παραγκωνισμό τους ήσυχα και μοιρολατρικά είτε, με την πικρία του έκπτωτου αρχηγού, οι γέροι του χωριού χάνουν σιγά σιγά κάθε εξουσία, με μια μονάχα εξαίρεση, που είναι όμως σημαντική: το μοίρασμα της περιουσίας στους απογόνους. Κι αυτή η εξουσία μοιάζει να μην υπόκειται σε κανέναν άλλο νόμο εκτός απ' την προσωπική αυθαιρεσία, που γεννάει τη ζή-

λια, το μίσος, ακόμα και το έγκλημα ανάμεσα στους κληρονόμους. Αυτό μας θυμίζει πως αν, όπως πιστεύω ότι το έχω αποδείξει, η βία είναι μια εκδήλωση της αντρικής κυριαρχίας, έχει επί πλέον την πηγή της και στην ανάγκη για ιδιοκτησία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΗΣ ΓΗΣ

Στις αγροτικές κοινωνίες, όπου επικρατεί η ατομική ιδιοκτησία, το να έχεις δικιά σου γη και να προσπαθείς να αποκτήσεις περισσότερη είναι ο μόνος τρόπος για να προστατεύεσαι από τις δυνάμεις της φύσης και να επιβιώνεις από τις καταστροφές που προκαλούν. Είναι ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπίσεις την αγωνία για το αύριο. Εξάλλου, ο μεγάλος ιδιοκτήτης όχι μονάχα εξασφαλίζεται καλύτερα ενάντια στην πείνα, αλλά μπορεί επίσης να επιβληθεί σ' αυτούς που διαθέτουν λιγότερη γη, αυξάνοντας ακόμα περισσότερο, με την ισχύ της κυριαρχίας του, το αίσθημα της δικής του ασφάλειας. Όπως το λέει ο Henri Mendras:⁹⁶ «Αυτή η δίψα για τη γη, δικαιολογημένη σήμερα από την οικονομική ανάγκη να διατηρηθεί η αγροτική εκμετάλλευση, υπήρχε ωστόσο κατά τον ίδιο τρόπο και τον καιρό που η ιδιοκτησία της γης ήταν το μέσο για ανεξαρτησία [...], ελευθερία». Αυτή η «δίψα για τη γη» δε χαρακτηρίζει μόνο τον ιδιοκτήτη, είτε την καλλιεργεί είτε όχι, αλλά όλους εκείνους που, με τη μια ή την άλλη μορφή, έχουν δικαιώματα πάνω στη γη. Και είναι τόσο πιο μεγάλη, όσο εκείνος που απολαμβάνει δικαίωμα ιδιοκτησίας ή χρήσης ζει κάτω από ένα νομικό καθεστώς που του επιτρέπει να το κληροδοτήσει στους απογόνους του.

Αλλά, στα 1884, ο Ένγκελς διαβεβαίωνε πως «η μονογαμία αναπτύχθηκε από τη συγκέντρωση μεγάλου πλούτου στα χέρια ενός — και μάλιστα στα χέρια ενός άντρα — και από την ανάγκη να κληρονομηθούν αυτά τα πλούτη από τα παιδιά αυτού του άντρα

---

96. Στο *Sociétés paysannes. Éléments pour une théorie de la paysannerie*, Paris, A. Colin, 1976, p. 163 (Coll. U).

και κανενός άλλου. Γιαυτό ήταν αναγκαία η μονογαμία της γυναίκας και όχι του άντρα, έτσι ώστε αυτή η μονογαμία της γυναίκας δεν εμπόδιζε καθόλου την ανοιχτή ή κρυφή πολυγαμία του άντρα».⁹⁷

Με τη διαβεβαίωση αυτή, συσχέτιζε την ανάγκη για ιδιοκτησία με μια από τις πολυάριθμες ιστορικές μορφές που πήρε η αντρική κυριαρχία περνώντας μέσα από τις συγγενικές σχέσεις. Αλλά έστω κι αν είδε τις οικονομικές, κοινωνικές και νομικές συνέπειες αυτού του συσχετισμού, του ήταν αδύνατο, εκείνη την εποχή, να εξετάσει εκείνες από τις πλευρές του που απορρέουν από το ατομικό ή το συλλογικό ασυνείδητο. Δε θα επιχειρήσω να το κάνω εδώ για λογαριασμό του. Μονάχα μια μακρόπνοη θεωρητική εργασία θα μπορούσε να ρίξει κάποιο φως σε αυτό το σημείο. Θα αρκεστώ στο να θέσω το ακόλουθο ερώτημα: όπως η φιλαργυρία ή το πάθος του συλλέκτη, που αποτελούν τις προωθημένες μορφές της, μήπως η δίψα για ιδιοκτησία δεν έχει και κάποια πλευρά που να συνδέεται με τη σεξουαλικότητα και, αν ναι, μπορούμε να υποθέσουμε πως η βία που γεννιέται από αυτή τη δίψα θα εξαφανιζόταν αν εξαφανίζονταν οι ανισότητες ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες;

Εθιμικό δίκαιο και αστικός κώδικας

Έστω και αν είναι αδύνατο σήμερα να εντοπίσουμε τα πρωταρχικά αίτια της βίας, τίποτα ωστόσο δεν είναι πιο επείγον από το να καταγράψουμε τους μηχανισμούς της. Όλοι όσοι μελέτησαν αγροτικές κοινωνίες, καθώς επίσης και οι συγγραφείς που τις περιέγραψαν, εντυπωσιάστηκαν από τις έχθρες που προκαλούν οι κληρονομίες, οι αγορές, οι πωλήσεις ή οι δημεύσεις γης στο χωριό.

Ορισμένες κοινωνίες θέσπισαν άκαμπτους κληρονομικούς κανόνες για να εξασφαλίσουν, με τη συναίνεση όλων, τη συνολική μεταβίβαση των κτημάτων σ' ένα μόνο κληρονόμο ή σ' έναν κληρονόμο από κάθε φύλο, ώστε να μην κατακερματίζεται η περιου-

---

97. Φ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Θεμέλιο, 1966, σ. 86.

σία. Άλλες πετυχαίνουν αυτό το στόχο με κληροδοτήματα ίσης αξίας, αλλά διαφορετικής φύσης, σε καθένα από τα παιδιά και αυτό το κληρονομικό σύστημα συνοδεύεται από μια στρατηγική γάμων που τείνει να ξανασυγκεντρώσει αυτά που η κληρονομιά διασκόρπισε. Σε αυτές ακριβώς τις κοινωνίες, που είναι περισσότερο ισονομικές και πιο ελαστικές, οι συγκρούσεις είναι πολύ βίαιες, επειδή ο καθένας μπορεί να ελπίζει πως θα αυξήσει το μερίδιό του εκμεταλλευόμενος την ελαστικότητα του συστήματος. Αυτό δε σημαίνει πως η βία απουσιάζει στα άκαμπτα συστήματα. Κάθε άλλο. Αλλά αντί να εκδηλώνεται στην επιφάνεια του συστήματος, μέσα από βιαιότητες που σαφώς η αιτία τους βρίσκεται στο δίκαιο (σκοτώνω τον αδελφό μου για να ανακτήσω ένα χωράφι που εκτιμώ πως πρέπει να μου αποδοθεί, εξαιτίας της ασάφειας του νόμου), είναι ενσωματωμένη στο ίδιο το σύστημα, εσωτερικευμένη από τα άτομα και δεν προκαλεί βίαιες αντιδράσεις από την πλευρά των θυμάτων της. Ας πάρουμε το παράδειγμα της Ελύμπου στην Κάρπαθο, που περιγράφεται από τους Β. Vernier και Σ. Καπετανάκη.⁹⁸ Πρόκειται για ένα αμφιγραμμικό σύστημα, αυστηρά παράλληλο, στο οποίο η πρωτότοκη από τις θυγατέρες κληρονομεί το σύνολο της περιουσίας της μητέρας της και ο πρωτότοκος γιος το σύνολο της περιουσίας του πατέρα του. Μονάχα οι πρωτότοκοι μπορούν να παντρευτούν και δεν μπορούν, κατά συνέπεια, να παντρευτούν παρά πρωτότοκους. Οι υστερότοκοι μεταναστεύουν και οι υστερότοκες γίνονται υπηρέτριες της πρωτότοκης αδελφής τους. Ούτε ο Β. Vernier ούτε η Σ. Καπετανάκη προσέγγισαν το πρόβλημα της βίας στο νησί. Αλλά παρατηρούμε πως στη διάρκεια τεσσάρων αιώνων, μέχρι που το σύστημα αποδιοργανώθηκε κάτω από τη μαζική εισροή του νομισματικού κεφάλαιου στο νησί, ποτέ οι υστερότοκες δεν ξεσηκώθηκαν ή δεν προσπάθησαν, με μια οποιαδήποτε πράξη βίας, να πάρουν τη θέση της πρωτότοκης αδελφής τους. Αν υπήρξαν κάποιες πράξεις βίας, δεν είχαν σαν φανερή αιτία το σύστημα δικαίου.

---

98. Β. Vernier, «Emigration et dérèglement du marché matrimonial», *Actes de la Recherche en Sciences sociales* 15, juin 1977, pp. 31-58. Sissi Capetanaki, *Parenté et organisation sociale à Elymbos de Karpathos*. Paris, EHESS, 1979, 265 p. murltigr. (thèse de doctorat de troisième cycle).

Πολύ συχνά, ο αστικός κώδικας ενός κράτους επιβάλλει ένα κληρονομικό σύστημα ολωσδιόλου ξένο προς τις τοπικές παραδόσεις. Είναι η περίπτωση του Béarn⁹⁹ ή του Capcir¹⁰⁰ στη Γαλλία, για παράδειγμα. Αυτή η δυσαρμονία υποθάλπει οικογενειακές διενέξεις, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα στο άτομο να αναφέρεται πότε στην παράδοση και πότε στο νόμο, ανάλογα με το συμφέρον του. Ωστόσο, η έρευνα δείχνει πως κατά κανόνα αυτή που επικρατεί είναι η παράδοση και πως η κοινωνία ξέρει να προφυλάγεται από την κρατική επιρροή — είτε περνά μέσα από τους μηχανισμούς της πόλης και των φορέων της είτε όχι. Τουλάχιστον ως ένα ορισμένο σημείο. Ακριβώς στον προσδιορισμό αυτού του σημείου αποβλέπουν ορισμένες πρόσφατες μελέτες, όπως αυτές του L. Assier-Andrieu για το Capcir.¹⁰¹

Το πρόβλημα στο Πουρνάρι είναι, πως αν και υπάρχει ένας εθνικός αστικός κώδικας ισονομικού τύπου, δε χρησιμεύει σαν σημείο αναφοράς παρά μόνο στους κληρονόμους που έχουν θιγεί τα συμφέροντά τους και όχι στους κληροδότες, οι οποίοι ενεργούν χωρίς να στηρίζονται ούτε στο νόμο ούτε σε κάποιο εθιμικό δίκαιο. Υφίσταται, άλλωστε, κάποιο πραγματικά εθιμικό δίκαιο στη Ζυά; Δε γνωρίζω γραπτά ίχνη του και η μόνη πρακτική που έχει φτάσει μέχρις εμάς, αποδεσμευμένη από κάθε άλλο κανόνα, συνίσταται απλά στο δικαίωμα του κληροδότη να διαθέτει την περιουσία του όπως εκείνος θέλει. Αυτό είναι, τουλάχιστον, το συμπέρασμα του Γ. Κορδάτου,¹⁰² που επιβεβαιώνεται ενμέρει από όσα μπόρεσα να διαπιστώσω και η ίδια στο Πουρνάρι. Αναμφίβολα, σαν Πηλιορείτης, ο Κορδάτος είναι αξιόπιστος, αφού περιγράφει μια πρακτική της Ζυάς. Αλλά είναι κρίμα που δεν έκρινε απαραίτητο αφενός να παραθέσει πηγές, αφετέρου να μας πει περισσότερα γι' αυτή. Γιατί δεν περιγράφει παρά μόνο την περίπτωση που κάποιος πατέρας πεθαίνει έχοντας αφήσει διαθήκη. Τι συμβαίνει

---

99. Βλ. Pierre Bourdieu, «Célibat et condition paysanne», *Études rurales* 5-6, janv.-juin 1962, pp. 32-135.

100. Βλ. Louis Assier-Andrieu, *Coutume et rapports sociaux. Étude anthropologique des communautés paysannes du Capcir*. Toulouse, Éditions du CNRS, Centre régional de publications de Toulouse Midi-Pyrénées, 1981, 215 p.

101. Ibid.

102. Op. cit., p. 225.

σε περίπτωση θανάτου πριν συνταχθεί διαθήκη ή θανάτου γυναίκας χωρίς απογόνους;

Μέχρι την αποχώρηση των Τούρκων από την Ελλάδα, ισχύουν τρία συστήματα δικαίου που αλληλοεπικαλύπτονται: το εθιμικό δίκαιο, το οθωμανικό δίκαιο και το κανονικό δίκαιο. Ποιο έχουν σαν σημείο αναφοράς και σε ποιες περιστάσεις καταφεύγουν στη μια ή την άλλη δικαιοδοσία;

Σε ό,τι αφορά την ορθόδοξη εκκλησία, καταρχήν δε νομοθετεί καθόλου, σε θέματα κληρονομικά, παρά μόνο για την περιουσία που της ανήκει προνομιακά και που νομιμοποιείται να αποκτά με κληροδοτήματα: μέχρι το ένα τρίτο της περιουσίας του διαθέτη, σύμφωνα με το Κοράνι. Παρ' όλα αυτά, όπως δείχνει ο Ν. Πανταζόπουλος,¹⁰³ δε σταμάτησε να προσπαθεί να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της σε κληρονομικά ζητήματα. Το απαραίτητο πρόσχημα της προσφέρθηκε από τη βυζαντινή πρακτική, τη λεγόμενη *τριμοιρία*, που ήταν η ακόλουθη: όταν ο ένας από τους γονείς πέθαινε και το μοναχοπαίδι του πέθαινε επίσης, η περιουσία του παιδιού μοιραζόταν σε τρία μέρη: το ένα προοριζόταν για την ανάπαυση της ψυχής του (με άλλα λόγια, δινόταν στην Εκκλησία), το δεύτερο για τους ανιόντες συγγενείς του γονιού που πέθανε (ώστε να μην προστίθεται στην απώλεια του παιδιού τους κι εκείνη της περιουσίας του) και το τρίτο για τον επιζώντα από τους γονείς.

Αυτή η πρακτική, που καθιερώθηκε με την *Εξάβιβλο*, δεν έπαψε να δημιουργεί ερμηνευτικά προβλήματα ως το τέλος της Τουρκοκρατίας: πρέπει να είναι ανήλικο ή όχι το παιδί για να εφαρμοστεί η τριμοιρία; Κληρονομεί την περιουσία της μητέρας του με τον ίδιο τρόπο που κληρονομεί την περιουσία του πατέρα του (πρόβλημα επιστροφής της προίκας στην οικογένεια της συζύγου); Η τριμοιρία εφαρμόζεται, αν υπάρχουν πολλά παιδιά που πεθαίνουν όλα το ένα μετά το άλλο; Το Κανονικό διάταγμα του Καλλίνικου (1803) δίνει απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα: η τριμοιρία δεν μπορεί να ισχύσει παρά μόνο στην περίπτωση ενός μοναδικού παιδιού που πεθαίνει πριν την ενηλικίωσή του (14 χρόνων): η περιουσία της μητέρας, μαζί και η προίκα της, υπολογίζονται στη μοιρασιά.

---

103. Στο *Church and Law...*, op. cit., pp. 91-92.

Ίσχυε η πρακτική της τριμοιρίας στο Πήλιο; Ούτε ο Ν. Πα-
νταζόπουλος ούτε ο Γ. Κορδάτος το αναφέρουν. Κι αυτή, πάντως,
δε διευθετεί το πρόβλημα της κληρονομιάς, παρά σε μια συγκεκρι-
μενή περίπτωση. Για τις υπόλοιπες, υπερισχύει το εθιμικό ή το
τουρκικό δίκαιο;

Καταρχήν, ο οθωμανικός νόμος, έτσι όπως ήταν διατυπωμένος,
ήταν πολύ τυπικός απέναντι στις κληρονομικές διαδικασίες,
πράγμα που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, με δεδομένη τη λεπτο-
λογία με την οποία είχαν οριστεί ο κάθε τύπος γαιοκτησίας και τα
δικαιώματα που ίσχυαν στον καθένα από αυτούς. Είναι πιθανό οι
κληρονομικές διαφορές να κανονίζονταν στα τουρκικά δικαστή-
ρια, καθώς μαρτυρεί μια διαταγή της 27ης Μαΐου του 1840, που
υπογράφεται από τον Αχμέτ, κυβερνήτη του Βόλου, και που απευ-
θύνεται στους κοτζαμπάσηδες της Ζυάς, προστάζοντάς τους να φέ-
ρουν μπροστά του «τη γυναίκα του Δ.Ι. από το μαχαλά του Π...
καθώς και κάθε άλλο κληρονόμο του παραπάνω Δ.Ι. που έχει δι-
κηγόρο...». ¹⁰⁴ Παρ' όλα αυτά, δεν ξέρω μέχρι ποιο σημείο, στο
Πήλιο, οι Τούρκοι αναμειγνύονταν στις κληρονομικές υποθέσεις.
Δίχως αμφιβολία πολύ λίγο, αφού δεκατέσσερα από τα είκοσι
τέσσερα χωριά ήταν βακούφια, άρα περιουσία της Εκκλησίας, και
τα υπόλοιπα δέκα χάσια, στα οποία όμως είχαν αρνηθεί να κατοι-
κήσουν. Εξάλλου, είναι γνωστό πως οι Τούρκοι δείχτηκαν πολύ
ανεκτικοί προς τα τοπικά έθιμα, αρκεί να τους πληρωνόταν ο φό-
ρος όπως τον απαιτούσαν.

Θεωρητικά, οι ραγιάδες είχαν στην απόλυτη κυριότητά τους το
σπίτι τους, το οικόπεδο πάνω στο οποίο ήταν κτισμένο, μερικές
φορές μικρά χωράφια και σχεδόν πάντοτε τα αμπέλια και τα περι-
βόλια. Σε ό,τι αφορά αυτά τα τελευταία, συνέβαινε τα φυτά να
ανήκουν στο ραγιά και το έδαφος στο σουλτάνο. Η ιδιοκτησία
των ραγιάδων ονομαζόταν μούλκι. Μεταβιβαζόταν σύμφωνα με το
έθιμο του τόπου, αν και ο Ιερός Νόμος απαιτούσε το μοίρασμα
των δύο τρίτων τουλάχιστον μεταξύ των κληρονόμων. Τα μούλκια

---

104. Το αναφέρει ο Δ. Παντελοδήμος στο *Η αυτοδιοίκησης του Πηλίου κατά την τελευταίαν περίοδον της Τουρκοκρατίας*, Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών, (3), Βόλος, 1974, σσ. 149-162.

δεν αντιπροσώπευαν παρά ένα μικρό μέρος των κτημάτων που αξιοποιήθηκαν.

Στα χάρσια και στα βακούφια οι ραγιάδες καλλιεργούσαν κυρίως κτήματα, που λέγονταν τεσαρούφ, από τα οποία δεν είχαν παρά την επικαρπία. Όταν ένας χωρικός δούλευε καλά, ο γιος του κληρονομούσε τη θέση του χωρίς να πληρώσει φόρο. Αν δεν υπήρχε γιος, οι διεκδικητές της κληρονομιάς όφειλαν να πληρώσουν μια προκαταβολή, το ταπού, που μπορούσε να φτάσει το ύψος του ποσού που αντιστοιχούσε στον ετήσιο φόρο. Η σειρά των κληρονόμων μετά το γιο ήταν η κόρη, ο αδελφός, η αδελφή, ο πατέρας, η μητέρα. Ορισμένα τεσαρούφ καλλιεργούνταν συλλογικά από συγγενείς ή μη συγγενείς. Σ' αυτή την περίπτωση, η κληρονομιά μεταβιβαζόταν με τον ίδιο τρόπο για το μέρος των κτημάτων που καλλιεργούσε ο καθένας. Κανείς δεν μπορούσε να εκχωρήσει το μερίδιό του χωρίς τη συναίνεση των υπολοίπων και του σουλτάνου, ο οποίος είχε το δικαίωμα να παραχωρήσει το τεσαρούφ σε μούλκι και να το προσφέρει είτε σε κάποιο ξένο είτε στους κατοίκους του χωριού που το καλλιεργούσαν. Οι ρυθμίσεις που αφορούσαν τα τεσαρούφ δεν εκπορεύονταν από τον Ιερό Νόμο αλλά, σύμφωνα με τους H. Gibb και H. Bowen,¹⁰⁵ απ' τους οποίους δανείζομαι τα όσα σχετίζονται με το οθωμανικό εθιμικό δίκαιο, εφαρμόζονταν σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Πάντως, δεν ξέρω αν συνέβαινε ακριβώς το ίδιο στη Ζυά, κατά συνέπεια και στο Πουρνάρι: άραγε το έθιμο, κατά το οποίο ο πατέρας διαθέτει κατά βούληση, αφορούσε το σύνολο των κτημάτων ή μόνο τα μούλκια;

Όπως και να 'χει το πράγμα, από την αποχώρηση των Τούρκων και μέχρι σήμερα αυτή η πρακτική εφαρμόζεται από την πλειοψηφία των Πουρναριωτών, παρά τη δημοσίευση, το 1946, του αστικού κώδικα και παρά τα όσα αυτός επιβάλλει, δηλαδή την καθιέρωση της νόμιμης μοίρας (άρθρο 1825) και την κατ' ισομοιρία κληρονομιά των απογόνων οι οποίοι είναι κληρονόμοι πρώτης τάξης (άρθρο 1813). Κληρονόμοι δεύτερης τάξης είναι από κοινού οι γονείς του διαθέτη, οι αδελφοί και οι αδελφές του και τα παιδιά και εγγόνια των προαποβιωσάντων αδελφών και αδελφάδων του (άρθρο 1814). Κληρονόμοι τρίτης τάξης είναι οι παππούδες και οι

---

105. Op. cit.

γιαγιάδες του διαθέτη: υπάρχει λοιπόν, σε αντίθεση με το οθωμανικό δίκαιο, απόλυτη ισότητα ανάμεσα στο πατρικό και το μητρικό γένος. Ο επιζών σύζυγος μοιράζεται ως εξ αδιαθέτου κληρονόμος, από κοινού με τους συγγενείς της πρώτης τάξης, το ένα τέταρτο, από κοινού με τους συγγενείς των υπολοίπων τάξεων το μισό της κληρονομιάς (άρθρο 1820).

Εξάλλου, «οι κατιόντες, κληρονομούντες εξ αδιαθέτου, υποχρεούνται κατά την διανομήν της κληρονομιάς να συνεισφέρωσι προς αλλήλους πάσαν παροχήν γενομένην προς αυτούς δια πράξεως εν ζωή υπό του κληρονομούμενου: 1) είτε δια συστάσεως προικός, είτε προς αποκατάστασιν ιδίου αυτών οίκου, είτε προς έναρξιν ή εξακολούθησιν επαγγέλματος, εκτός εάν ο κληρονομούμενος κατά την παροχήν ώρισεν άλλως, 2) πάσαν δαπάνην γενομένην προς επαγγελματικήν μόρφωσιν του κατιόντος [...], 3) πάσαν προς αυτούς δωρεάν, εφ' όσον ο κληρονομούμενος διέταξε την συνεισφοράν ή τον καταλογισμόν αυτής εις την κληρονομικήν αυτών μερίδα» (άρθρο 1895). Προίκες και άλλες δωρεές «καταλογίζονται κατά την αξίαν του χρόνου της παροχής» (άρθρο 1833).

Τέλος, ο κώδικας προβλέπει την αποκλήρωση όταν ένας συγκληρονόμος «διάγη βίον άσωτον ή είναι κατάχρεως». Σε αυτή την περίπτωση, ο διαθέτης οφείλει να αναφέρει στη διαθήκη τους λόγους της αποκλήρωσης (άρθρο 1845) ή ακόμα αν ο μεριδούχος «επεβουλεύθη την ζωήν ή την σωματικήν ακεραιότητα του διαθέτου, του συζύγου ή ετέρου κατιόντος του διαθέτου» (άρθρα 1840 και 1841).

Αυτός είναι, λοιπόν, σε γενικές γραμμές ο νόμος και βλέπουμε πόσα περιθώρια αφήνει το άρθρο 1841 σε έναν πατέρα να αποκληρώσει ένα από τα παιδιά του (το άρθρο 1840 αφορά τους προγόνους), αφού θα του αρκούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ενός καλού καβγά για να μπορέσει να επικαλεστεί την παράγραφο 2. Αλλά φαίνεται πως τα πράγματα δε συμβαίνουν έτσι: οι γονείς στο Πουρνάρι αποκληρώνουν, εξ ολοκλήρου ή κατά ένα μέρος, ορισμένα από τα παιδιά τους χωρίς να αναφερθούν καθόλου στον αστικό κώδικα — ακολουθώντας μια διαδικασία που, κατά κανόνα, καλύπτει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.

Όμως, πριν περιγράψω αυτή τη διαδικασία, θα ήθελα να παραθέσω δυο περιπτώσεις που μου αναφέρθηκαν και που αποτελούν εξαιρέσεις. Η πρώτη αφορά την κληρονομιά ενός εργένη· η δεύ-

τερη μια αποκλήρωση, που έγινε απροκάλυπτα και ξαφνικά, για την οποία δεν ξέρω αν αντιπροσωπεύει μια ειδική περίπτωση ή μια πρακτική που συνηθιζόταν μέχρι τα τελευταία είκοσι χρόνια.

Η πρώτη είναι παλαιότερη από τη δημοσίευση του αστικού κώδικα. Χρονολογείται στο τέλος της δεκαετίας του '20. Ένας εργένης, που είχε πλουτίσει στις Ηνωμένες Πολιτείες, αγόρασε το 1891 από τον ιδιοκτήτη της Μουριάς κάπου τριακόσια είκοσι εκτάρια γης στα βόρεια σύνορα με το Πουρνάρι, σε μια τοποθεσία που λέγεται Ασπρόλακκος. Όμως, ήρθε κάποτε η στιγμή που ο άνθρωπός μας, που δεν είχε ποτέ δηλώσει την αγορά του στο συμβολαιογράφο, αποφάσισε αργοπορημένα —ήταν πενήντα δύο χρόνων— να παντρευτεί και έδωσε το λόγο του σε μια κοπέλα. Τότε οι αδελφοί του, βλέποντας πως μια κληρονομιά από τις πιο ζηλευτές πήγαινε να τους ξεφύγει, τον σκότωσαν μαχαιρώνοντάς τον πριν την τέλεση του γάμου. Από τότε, όλα τα κτήματα του Ασπρόλακκου μεταβιβάζονται σιωπηρά στους απογόνους τους: ποτέ δεν καταγράφηκαν στο συμβολαιογράφο, παρόλο που ένας νόμος του 1856 επιβάλλει κάθε μεταβίβαση περιουσιακού στοιχείου να γίνεται αντικείμενο συμβολαιογραφικής πράξης. Η ιδιοκτησία τους δεν αμφισβητήθηκε από κανέναν, ούτε καν από τους δικαστές του Βόλου. Το 1962, οι τελευταίοι δικαίωσαν τα είκοσι εννιά μέλη της οικογένειας στη δίκη που τους έφερε αντιμέτωπους με την κοινότητα του Πουρναριού (αντιπροσωπευόμενη από τον πρόεδρό της, τον υπεύθυνο για το νερό και τον αγροφύλακα). Η κοινότητα είχε αθετήσει την άγραφη συμφωνία που είχε κλειστεί το 1891 μεταξύ του ιδιοκτήτη της Μουριάς και του δολοφονημένου θείου, σύμφωνα με την οποία ο ιδιοκτήτης του Ασπρόλακκου, για να ποτίζει τα κτήματά του, μπορούσε να στρέφει οχτώ μέρες στις δέκα το νερό μιας πηγής της Μουριάς. Με το επιχείρημα πως αυτό το νερό ήταν αγαθό δημόσιας χρήσης, η κοινότητα ήθελε να στρέψει ένα μέρος του για να ποτίζονται κι άλλα κτήματα, αφήνοντας τη δυνατότητα να το χρησιμοποιούν στον Ασπρόλακκο οχτώ ημέρες στις δεκαπέντε.

Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται στη δεκαετία του '50. Ένας άντρας είχε επτά παιδιά, από τα οποία το ένα δεν τα πήγαινε καθόλου καλά μαζί του. Το καθετί ήταν αφορμή για καβγάδες, από τον τρόπο που δούλευε ως τις πολιτικές του ιδέες. Όμως κανένα επεισόδιο δεν είχε συμβεί που να επιτρέπει στον πατέρα, αν το επιθυ-

μούσε ή, πιο απλά, αν ήξερε πως ο κώδικας του παρείχε αυτό το δικαίωμα, να επικαλεστεί το άρθρο 1841. Μια ωραία πρωία έδιωξε αποφασιστικά το γιο του από το πατρικό σπίτι αναγγέλλοντάς του πως τον αποκληρώνει. Εκείνος, που τότε ήταν είκοσι χρονών, έφυγε για τον Βόλο όπου ξανάρχισε τη ζωή του από το μηδέν.

Αυτά τα δύο παραδείγματα έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το πρώτο γιατί επιτρέπει να υποθέσουμε πως το έθιμο της Ζυάς πρόβλεπε για το τι θ' απογινόταν η περιουσία ενός προσώπου που πέθανε χωρίς να αφήσει διαθήκη και πως, κατά συνέπεια, ήταν πιο διεξοδικό απ' ό,τι λέει ο Γ. Κορδάτος. Το δεύτερο, γιατί δείχνει πόσο ελάχιστη σημασία έχει ο νόμος και πως η θέληση του πατέρα είναι εκείνη που υπερισχύει και στην οποία τα παιδιά οφείλουν να υποταχθούν — πράγμα που, γενικά, κάνουν όσο ο πατέρας τους ζει, ελεύθεροι να καταφύγουν στα δικαστήρια μόλις εκείνος πεθάνει.

Κληρονομικά

Αν η διαδικασία της αποκλήρωσης, γενικής ή μερικής, που βρίσκεται στη βάση πολλών καβγάδων και βιαιοτήτων στο Πουρνάρι είναι τόσο μακρόχρονη, αυτό οφείλεται στο ότι η μεταβίβαση της πατρικής περιουσίας γίνεται σε πολλές φάσεις, σε όλη τη διάρκεια του κύκλου ανάπτυξης της οικιακής ομάδας.

Ας σημειώσουμε καταρχάς πως είναι αρκετά σπάνιο ένας Πουρναριώτης να φτάσει στο τέλος της ζωής του χωρίς να έχει μοιράσει τα κτήματά του. Όμως, μπορεί να συμβεί, σε περίπτωση ατυχήματος ή γεροντικής επιμονής, να μην αποχωριστεί την περιουσία του. Στη δεύτερη περίπτωση, πάντως, όταν ο γέροντας δεν είναι πια σε θέση να καλλιεργεί μόνος τα κτήματά του, ζητά από τους γιους του να αναλάβουν τα χωράφια, καθένα απ' τα οποία κατά κανόνα θα μεταβιβαστεί σε αυτόν που το έχει δουλέψει. Επιστρέφουμε, λοιπόν, στην πιο συνηθισμένη περίπτωση, δηλαδή τη μοιρασιά *ante mortem*. (Ας σημειωθεί πως, από το τέλος του πολέμου τουλάχιστον, η φορολογία μιας δωρεάς «εν ζωή» είναι χαμηλότερη από εκείνη της κληρονομιάς.)

Σε ό,τι αφορά τις κόρες, το σύνολο ή μέρος αυτού που θα περιέλθει σε αυτές, τους δίνεται με τη μορφή προίκας. Όμως, όπως

είδαμε, το ύψος της προίκας ποικίλλει ανάλογα με τις περιστάσεις. Ωστόσο, είναι αρκετά σπάνιο μια κόρη, έστω κι αν δεν έχει προικιστεί καλά, να επιδιώξει, μετά το θάνατο των γονιών της, να μεγαλώσει την κληρονομιά της. Κατά κανόνα, αρκείται σε ό,τι της έχει δοθεί, αφήνοντας τις διαμάχες για τους αδελφούς της. Θα ενδιαφερθεί πολύ περισσότερο για την κληρονομιά του άντρα της, με την οικογένεια του οποίου όλο και περισσότερο ταυτίζεται στην πορεία της συζυγικής της ζωής, απ' όσο για τη δική της. Ας μην ξεχνάμε πως οι αδελφοί έχουν πολύ συχνά συμβάλει με την εργασία τους στο σχηματισμό της προίκας και ότι οι αδελφές τους είναι υποχρεωμένες γι' αυτό.

Υπάρχουν, πάντως, εξαιρέσεις σ' αυτό τον κανόνα. Για παράδειγμα, όταν ο σύζυγος, για διάφορους λόγους, δεν τα πηγαίνει καλά με τους κουνιάδους του. Σε αυτή την περίπτωση, παίρνει ενεργό μέρος στην προστασία των συμφερόντων της γυναίκας του. Δεν είναι όμως πάντα τυχερός, όπως μας δείχνει η παρακάτω ιστορία: ένας άντρας έκανε το μοίρασμα των κτημάτων του τη στιγμή που ο τελευταίος από τους γιους του επρόκειτο να παντρευτεί. Σ' αυτή τη μοιρασιά, εκτιμούσε το χωράφι που είχε δώσει για προίκα στην κόρη του με την αξία που είχε αποκτήσει χάρη στη δεκαπεντάχρονη εργασία που ο γαμπρός του είχε επενδύσει σ' αυτό και όχι με την αξία που είχε τη χρονιά της προικοδότησης, όπως τον υποχρέωνε το άρθρο 1833 του αστικού κώδικα. Η κατάσταση ήταν τεταμένη ανάμεσα στις δυο οικογένειες, όταν οι μπράτιμοι του υστερότοκου ήρθαν να ζητήσουν από την αδελφή του να τους δώσει μερικά λουλούδια για την τελετή του γάμου. Ο άντρας της, πού ήταν παρών, πέταξε: «Θα δώσουμε λουλούδια την Κυριακή για το γάμο του και θα δώσουμε ακόμα περισσότερα τη Δευτέρα για την κηδεία του!» Την ίδια μέρα, την ώρα της μεσημεριανής ανάπαυσης, οι τέσσερις αδελφοί, στους οποίους είχαν φτάσει τα λόγια του, κατέφτασαν στο σπίτι της αδελφής τους, τη φίμωσαν και την έδεσαν σφιχτά με σκοινί σε μια καρέκλα για να μην μπορέσει να καλέσει σε βοήθεια και ξυλοφόρτωσαν τόσο πολύ το γαμπρό τους, που έμεινε τρεις μέρες στο νοσοκομείο του Βόλου. Είναι απίθανο η κόρη, μετά από αυτή τη φασαρία, να βρήκε το δίκιο της αλλά εγκατέλειψε το χωριό προτού η υπόθεση φτάσει στο τέλος της και δε γνωρίζω την έκβασή της.

Το Πουρνάρι γνώρισε, επίσης, μια τουλάχιστον περίπτωση δι-

χρόνιας η οποία διαρκεί κοντά είκοσι χρόνια, ανάμεσα σ' έναν αδελφό και μια αδελφή. Ο πατέρας πέθανε χωρίς να έχει κάνει διαθήκη: είχε χάσει τα λογικά του και τρομοκρατημένος στην ιδέα ότι ορισμένοι προσπαθούσαν να μεγαλώσουν την περιουσία τους σε βάρος κάποιων άλλων, περιπλανιόταν στους δρόμους για «να ελέγχει τα όρια των χωραφιών». Οι Πουρναριώτες που τον συναντούσαν τον ξαναπήγαιναν στο σπίτι του διαβεβαιώνοντάς τον: «Καλά είναι τα σύνορα...» Ο γιος του οικειοποιήθηκε ένα χωράφι που η κόρη του εκτιμάει πως πρέπει να της αποδοθεί. Ξεκίνησε μια δίκη που δεν καταφέρνει να κερδίσει, παρά το γεγονός ότι η μοιρασιά των χωραφιών είναι άνιση, γιατί ο αδελφός της προβάλλει το γεγονός πως είχε αναλάβει τη φροντίδα των γονιών τους στα γεράματά τους. Η φροντίδα των γονιών δεν αναφέρεται στον αστικό κώδικα ότι δίνει δικαιώματα για μεγαλύτερη κληρονομιά, ενώ η εγκατάλειψη ενός γονέα στην ανέχεια αποτελεί λόγο αποκλήρωσης. Τα τοπικά δικαστήρια αδυνατούν να κρίνουν τελεσίδικα σε αυτή την περίπτωση.

Σε γενικές γραμμές, αφού προικιστούν οι κόρες, ο πατέρας μοιράζει την περιουσία του ανάμεσα στους γιους. Σπάνια, όμως, κάνει τη μοιρασιά μια κι έξω: δίνει ένα χωράφι στον ένα, μετά ένα χωράφι στον άλλο, με διάφορες αφορμές. Από συζητήσεις με τους νέους αρχηγούς οικογενειών, προκύπτει πως οι αφορμές εξαρτώνται περισσότερο από τη σύμπνοια που βασιλεύει ανάμεσα στον πατέρα και στο καθένα από τα παιδιά του, παρά από κάποια προσπάθεια για ισοκαταμερισμό ή αντικειμενικές ανάγκες (να βοηθήσει για το γάμο, για τη γέννηση ενός παιδιού κ.λπ.). Όταν ρωτήσεις έναν Πουρναριώτη γιατί τα αδέρφια φιλονικούν τόσο πολύ στο χωριό, απαντάει: «Φταίνε οι γονείς». Όμως, όσο καιρό η μοιρασιά δεν είναι οριστική, κανένας δεν τολμάει να υψώσει τη φωνή. Ο καθένας ελπίζει, βάζει φρένο στην ανυπομονησία του, δείχνεται όσο το δυνατό πιο υποχρεωτικός προς τον πατέρα και προσφέρεται να τον βοηθήσει να καλλιεργήσουν όσο το δυνατό περισσότερα χωράφια, περιμένοντας την ετυμηγορία του σαν να εκπορευόταν από τον ουρανό. Και για να βοηθήσει τον ουρανό, τι πιο φυσικό από το να καλλιεργεί στον πατέρα την ιδέα ότι οι αδελφοί του δεν είναι αξιόπιστοι κι ότι είναι έτοιμοι να κατασπαταλήσουν την κληρονομιά μόλις την πάρουν στα χέρια τους; Η αναβλητικότητα του πατέρα για πολλά χρόνια, μέχρι να πάρει ο-

ριστική απόφαση, υποθάλλει ανάμεσα στ' αδέρφια μια σιωπηρή έχθρα που, μόλις πεθάνει ο πατέρας, ξεσπάει. Ξαναθυμούνται όλες τις διακρίσεις που είχαν επισημάνει από πάντα προς τον ευνοημένο αδελφό, συγκρίνουν τις θυσίες που έκαναν με το μερίδιο που έλαβαν και καταφεύγουν στα δικαστήρια. Περισσότερο για να εκδικηθούν και λιγότερο για να προστατέψουν τα συμφέροντά τους, καθώς μια δίκη κοστίζει συχνά πιο ακριβά από αυτό που θα τους αποδώσει. Γιατί αν σήμερα φαίνεται λογικό, από οικονομικής πλευράς, να πληρώνει κανείς 25.000 δρχ. έξοδα δικαστικά και δικηγόρους για να ανακτήσει ένα οικόπεδο ενός στρέμματος που αξίζει 100.000 δρχ., δεν ήταν πάντοτε έτσι: το 1956, όπου η ίδια διαδικασία κόστιζε κάπου 1.000 δρχ., το στρέμμα γης δεν άξιζε ούτε 350. Άλλοτε, πάλι, καταφεύγουν στην αυτοδικία: μεταθέτουν τα σύνορα ενός κτήματος, με κίνδυνο να τους ξυλοφορτώσουν ή να τους σύρουν στα δικαστήρια.

Δικαιοσύνη, οικογένεια, γείτονες

Με εξαίρεση τις μικροδιαφορές, οι υποθέσεις που άπτονται του αστικού δικαίου δεν επιτρέπεται να κοινοποιούνται. Δεν μπόρεσα, λοιπόν, να τις διερευνήσω, καθώς δεν μπόρεσα επίσης να υπολογίσω τον αριθμό των οικογενειών που βρίσκονταν στα δικαστήρια για κληρονομικά ζητήματα: η μυστικότητα που περιβάλλει αυτό το θέμα στο χωριό είναι τόσο αυστηρή όσο κι εκείνη των δικαστικών φακέλων. Αλλά οι φήμες βεβαιώνουν πως εννιά στις δέκα οικογένειες έχουν έρθει σε ρήξη και πως μία στις δύο βρίσκονται στα δικαστήρια εξαιτίας της μεταβίβασης της περιουσίας. Αυτή η φήμη ανταποκρίνεται, άραγε, στην πραγματικότητα; Σε ό,τι αφορά οικογενειακές προστριβές μικρής ή μεγάλης διάρκειας, λιγότερο ή περισσότερο σοβαρές, το ποσοστό μού φαίνεται αληθοφανές. Για τις δίκες, η παραπάνω αναλογία μού φαίνεται υπερβολική αλλά φανερώνει πόσο οι Πουρναριώτες αισθάνονται ενδόμυχα την υποχρέωση να στηριχτούν (έστω και στη φαντασία τους) στη δικαιοσύνη για να επανορθώσουν καταστάσεις που δεν ελέγχονται από το δίκαιο.

Ωστόσο, ένιωσα μεγάλη έκπληξη διαβάζοντας τους φακέλους των μικροδιαφορών, από το γεγονός ότι αυτές οι τόσο πολυάριθ-

μες διενέξεις (από τέσσερις μέχρι έξι δίκες το χρόνο στη δεκαετία του '60) σπάνια αφορούν πρόσωπα συγγενικά μεταξύ τους. Αυτές οι μικροδιαφορές είναι κλοπές φρούτων, μετατοπίσεις των ορίων και άλλα πλημμελήματα ή πταίσματα που ήταν στην αρμοδιότητα του ειρηνοδικείου μέχρι το 1968 και, μετά, του πρωτοδικείου.¹⁰⁶ Η ανυπαρξία μικροδιαφορών ανάμεσα σε αδέρφια θα μπορούσε να σημαίνει, λοιπόν, πως τακτοποιούν πιο συχνά τους λογαριασμούς τους μεταξύ τους, παρά μπροστά στους δικαστές. Αν αυτό αληθεύει, πρέπει να συμπεράνουμε πως κάθε Πουρναριώτης, ενώ ονειρεύεται κρυφά να σύρει τον αδελφό του στα δικαστήρια, αποφεύγει να το κάνει για να μη βλάψει δημόσια την οικογένεια (πράγμα που θα μπορούσε να εξηγήσει τη μυστικότητα με την οποία περιβάλλονται οι σοβαρές υποθέσεις που έχουν φτάσει στο δικαστήριο) και πως παίρνει την εκδίκησή του ενάγοντας, για το παραμικρό, κάθε γείτονα που έχει την ατυχία να του χρωστάει κάποια χρήματα ή που άφησε το γαίδαρό του να βοσκήσει τα φύλλα κάποιου δέντρου που βρίσκεται στα σύνορα ανάμεσα στα χωράφια τους.

Εξού και η φήμη που περιβάλλει τους Πουρναριώτες, ακόμα και στους δικηγόρους του Βόλου, σαν «αθεράπευτους δικομανείς». Οι κάτοικοι της πόλης, όπως κι οι υπόλοιποι Πηλιορείτες, βλέπουν σ' αυτό μια επιπλέον απόδειξη της πολιτισμικής τους καθυστέρησης. Αυτή η κρίση μπορεί να φαίνεται άδικη, γιατί το να δικομαχείς είναι, στο κάτω κάτω, ένα πιο ειρηνικό μέσο για να διευθετείς τις διαφορές σου από το να χτυπιέσαι με οπλισμένο ή και με γυμνό χέρι. Φαίνεται, λοιπόν, πως η δικομανία των Πουρναριωτών είναι μάλλον η απόδειξη ανυπαρξίας στο χωριό συμβιβαστικών θεσμικών συνθηκών, παρά μιας πολιτισμικής καθυστέρησης.

Και δύσκολα θα βρίσκαμε τους λόγους για τους οποίους θα

---

106. Η έδρα του ειρηνοδικείου ήταν στη Ζυά. Η έδρα του πρωτοδικείου είναι στον Βόλο. Δεν μπόρεσα να κοιτάξω τα αρχεία των αστικών υποθέσεων μετά το 1967, γιατί από αυτή την ημερομηνία και μετά οι «μικροδιαφορές» δεν αρχειοθετούνται πια κατά χωριό και θα 'πρεπε να διαθέσει κανείς πολύ χρόνο για να ξεχωρίσει ό,τι αφορούσε το Πουρνάρι. Κατά τα λεγόμενα του αρχειοθέτη, η απόσταση (συντομευμένη, είναι αλήθεια, από την κατασκευή του δρόμου) δε μείωσε τη ζήση των Πουρναριωτών να καταθέτουν μηνύσεις.

μπορούσαν να δημιουργηθούν τέτοιες συνθήκες στο Πουρνάρι: η εξαφάνιση των κοτζαμπάσηδων συνέπεσε με τη μαζική άφιξη μεταναστών, συχνά παράνομων, από όλα τα σημεία της Ελλάδας. Όταν το χωριό έγινε αυτόνομο, δεν απόμενε πια καμιά οικογένεια τόσο πλούσια, που να ασκεί μια οποιαδήποτε εξουσία. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις οικογένειες σχετικά με την ιδιοκτησία ήταν πάρα πολύ έντονος για να μπορέσει κάποια από αυτές να ασκήσει πάνω στις άλλες την ελάχιστη επιρροή. Ούτε ο αγροφύλακας, ο οποίος δεν μπορεί παρά να συντάσσει αναφορές, ούτε η κοινότητα, που πάρα πολύ συχνά παίρνει μέρος στις συγκρούσεις, θα μπορούσαν να παίξουν το ρόλο του συμφιλιωτή. Όσο για τον εκπρόσωπο της εκκλησιαστικής αρχής, βρίσκεται κι αυτός στην ίδια μοίρα με τους άλλους πολίτες: σχεδόν άμισθος, ζει ενμέρει από τις θρησκευτικές υπηρεσίες που παρέχει στους χωρικούς, ενμέρει από την καλλιέργεια των χωραφιών του, και ο φάκελος των μικροδιαφορών περιέχει και δίκες που προκλήθηκαν από τον ίδιο για να επιτύχει την εξόφληση των χρεών του ποιμνίου του. Επομένως, δεν πρέπει να εκπλαγούμε που οι Πουρναριώτες προσφεύγουν τόσο συχνά σε κάποια αρχή, έξω από το χωριό, για να διευθετήσουν τις διαφορές τους.

Παρ' όλα αυτά, δε θα 'πρεπε να δούμε σ' αυτό το γεγονός την έκφραση ενός ειρηνιστικού πνεύματος. Γιατί αν ο ζήλος για προσφυγές στα δικαστήρια είναι μια αδιαφιλονίκητη πρόοδος σε σχέση με την αυτοδικία, η δικαστική κρίση πολύ συχνά δεν επεμβαίνει παρά μόνο για να δώσει ένα τέλος σε μια ατέλειωτη σειρά πιο άμεσων συγκρούσεων. Εξάλλου, η δικαιοσύνη είναι επίσημη, πράγμα που επισημοποιεί και τη διένεξη. Και είναι αργή, έτσι ώστε εξαναγκάζει τους διάδικους να καλλιεργούν την έχθρα τους για όσο καιρό εκκρεμεί η δίκη — ενώ ένας γερός καβγάς, που οφείλεται σ' ένα παραπανίσιο ποτηράκι τσίπουρο, μπορεί να λησμονηθεί μέσα σ' ένα μήνα.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι απόδοσης δικαιοσύνης, που αντιστοιχούν σε διαφορετικές μορφές προστριβών.

Οι διαφορές ανάμεσα σε συγκληρονόμους που, μυστικά, φτάνουν απευθείας στα αστικά δικαστήρια· εκείνες ανάμεσα σ' έναν αδικημένο κληρονόμο που ασκεί «αυτοδικία» (αρμοδιότητας ποινικού δικαίου) και στον αδελφό τον ευνοημένο από την κληρονο-

μιά, που προτιμάει να αποφύγει την προσφυγή στα δικαστήρια: μπορεί να είναι σίγουρος πως η απόφαση των γονιών δε θα ανατραπεί εκεί; Τέλος, οι διαφορές μεταξύ γειτόνων που, καθώς είναι κάπως πιο ανεκτές για την οικογενειακή ηθική, αποτελούν ένα από τα μέσα εκτόνωσης της επιθετικότητας που συσσωρεύουν οι Πουρναριώτες με τα χρόνια και οι οποίες εκδηλώνονται είτε με άμεση απόδοση δικαιοσύνης, χειροδικώντας (ακολουθήσει δεν ακολουθήσει δίκη), είτε με κατευθείαν έγκληση ενώπιον ποινικού δικαστηρίου.

Αξίζει να σημειώσουμε πως, σ' αυτή την τελευταία περίπτωση, η κατάληξη της δίκης είναι συχνά η συμφιλίωση: από 58 υποθέσεις που εκδικάστηκαν ανάμεσα στο 1947 και στο 1974, επήλθε συμφιλίωση σε 26 περιπτώσεις, δηλαδή σε μια αναλογία 44,8%. Το ποσοστό αυξάνει ελαφρά (55,5%) όταν υπάρχει κάποια γυναίκα ανάμεσα στους δράστες (10 συμφιλιώσεις σε 18 εκδικασμένες υποθέσεις) και περισσότερο όταν μια γυναίκα μόνη της επιτίθεται σε μια άλλη (7 συμφιλιώσεις σε 12 εκδικασμένες υποθέσεις, δηλαδή 58,3%). Το ποσοστό μικραίνει όταν αντίδικοι είναι μόνο άντρες: 16 συμφιλιώσεις σε 40 εκδικασμένες υποθέσεις, δηλαδή 40%. Από 5 υποθέσεις στις οποίες ο δράστης ήταν άντρας και το θύμα γυναίκα, δεν επήλθε συμφιλίωση παρά μόνο μια φορά. Αυτές οι διαφορές, όσο κι αν δεν είναι σημαντικές, τείνουν να αποδείξουν πως η γυναικεία επιθετικότητα εμφανίζεται να έχει λιγότερο σοβαρές συνέπειες για το θύμα απ' ό,τι η αντρική. Και όχι τόσο σε σχέση με τη ζημιά που έχει υποστεί πραγματικά (μια εξαγριωμένη Πουρναριώτισσα μπορεί να επιδείξει μια φοβερή φυσική δύναμη), όσο επειδή δεν είναι και πολύ σημαντικός ο αντίδικος. Ενώ ένας άντρας μπορεί να προσβάλει πραγματικά την αξιοπρέπεια σου και δικαιολογείσαι να τραβήξεις την υπόθεση μέχρι τα άκρα για να αποδείξεις το δίκιο σου.

Στις μικροδιαφορές που υπάγονται στα αστικά δικαστήρια δεν υπάρχει, βέβαια, ποτέ συμβιβασμός, καθώς ο σκοπός της δίκης είναι να ανακτήσει κάποιος ένα οικονομικό αγαθό: να του επιστραφεί κάποιο χρέος, να πληρωθεί για εργασίες που έχει εκτελέσει κ.λπ. Δεν είναι παράξενο, προκειμένου για υποθέσεις αυτής της κατηγορίας, το ότι δεν εμφανίζονται μπροστά στο δικαστήριο γυναίκες, παρά μόνο σε δυο υποθέσεις από τις είκοσι εννιά που εκδικάστηκαν ανάμεσα στο 1960 και το 1967. Και στις δυο υποθέ-

σεις πρόκειται για χήρες. Η μια χρωστούσε χρήματα στον έμπορο αγροτικών προϊόντων της Ζυάς. Η άλλη ήθελε να κινήσει «προληπτική» αγωγή ενάντια στο γιο της για να αποφύγει μεταγενέστερες παρεξηγήσεις σε μια υπόθεση οικοπέδων. Η αίτησή της απορρίφθηκε, καθώς ο δικαστής έκρινε πως τέτοιες διαφορές δεν μπορούσαν να προκύψουν ανάμεσα σε μάνα και γιο.

Πρέπει να σημειώσουμε, επίσης, πως ορισμένα πρόσωπα σύρονται στα δικαστήρια πιο συχνά από άλλα. Έτσι, ένα ζευγάρι, για τους οποίους οι Πουρναριώτες λένε πως μονάχα το «συμφέρον» μετράει γι' αυτούς, έχουν παρουσιαστεί δεκατρείς φορές σε ποινικό δικαστήριο σαν κατηγορούμενοι, ανάμεσα στο 1945 και το 1974, και δυο φορές σαν κατήγοροι σε αστικές υποθέσεις. Είναι αλήθεια πως ο άντρας είναι επιρρεπής στην αυτοδικία και η γυναίκα του στην εξύβριση. Οι δίκες που αφορούσαν τη γυναίκα κατέληξαν σε συμφιλίωση. Αυτές στις οποίες ήταν κατηγορούμενος μόνο ο άντρας κατέληξαν πέντε φορές σε απαλλαγή και τέσσερις φορές σε φυλάκιση (12 μέρες, 1 μήνα, 10 μέρες, 20 μέρες). Στα αστικά δικαστήρια κέρδισε και τις δυο υποθέσεις που είχε εγείρει.

Άλλοι δύο Πουρναριώτες βρίσκονται συχνά στα δικαστήρια. Και οι δυο είναι ιδιοκτήτες ενός καφε-παντοπωλείου, και οι δυο πιστωτές λίγο πολύ διατεθειμένοι να δίνουν παράταση στην επιστροφή των χρεών που τους οφείλουν, ανάλογα με τις περιστάσεις και τον οφειλέτη, και οι δυο, τέλος, θεωρούνται απ' τους Πουρναριώτες σαν «πάρα πολύ νευρικοί». Στο ίδιο χρονικό διάστημα έλαβαν μέρος σε δίκες οχτώ και πέντε φορές αντίστοιχα ο καθένας σε ποινικό δικαστήριο, είτε σαν κατηγορούμενοι είτε σαν κατήγοροι, και ο πρώτος μια φορά και σε αστικό δικαστήριο. Ο ένας είναι μέλος της οικογένειας των αυτοχείρων που θεωρούνται σεξομανείς, ο άλλος είναι ο εγγονός του άντρα που η γυναίκα του τον σκότωσε και τον έθαψε στο χωράφι με τα κρεμμύδια. Είναι, μήπως, η συνείδηση του ότι ανήκουν σε μια ιδιόρρυθμη οικογένεια που τους κάνει τόσο εκδικητικούς απέναντι στους συγχωριανούς τους ή το γεγονός ότι συντροφεύουν συνήθως τους πελάτες στις οινοποσίες τους, πράγμα που τους έχει κάνει αλκοολικούς και εριστικούς;

Δυο γυναίκες, τέλος, έχουν ανοίξει πόλεμο μεταξύ τους με βρισιές, με χτυπήματα και τραυματισμούς, έχοντας η καθεμιά την κό-

ρη της για συνεργό. Παρουσιάστηκαν τέσσερις φορές στη δικαιοσύνη και κάθε φορά συμφιλιώθηκαν. Δε γνωρίζω τις αιτίες των τσακωμών τους αλλά ξέροντας πως η μια από τις κόρες υπήρξε σύζυγος ενός κομμουνιστή που πέθανε το 1947 και πως η κόρη της άλλης είχε ένα εξώγαμο παιδί, μπορώ να φανταστώ χωρίς δυσκολία το περιεχόμενο των βρισιών.

Αν επιμένω στις πιο ακραίες περιπτώσεις αντιδικίας είναι γιατί απεικονίζουν θαυμάσια τη σχέση που διατηρούν οι Πουρναριώτες με την έννοια της δικαιοσύνης.

Συμφέρον και δικαιοσύνη

Πρώτα απ' όλα, κάθε Πουρναριώτης θεωρεί σωστό να προστατεύει το συμφέρον του, παρόλο που αντιμετωπίζει με τη μεγαλύτερη περιφρόνηση όσους ενεργούν με μοναδικό γνώμονα το συμφέρον. Η στάση τους πάνω σ' αυτό το θέμα είναι το ίδιο διφορούμενη με εκείνη που τηρούν απέναντι στο ψέμα. Όταν μιλούν για τα κίνητρα του ενός ή του άλλου στην τάδε υπόθεση, τινάζουν το πέτο τους πολλές φορές, παίρνοντας ένα αποδοκιμαστικό ύφος και λένε: «Όλα για το συμφέρον!» Όμως, όταν πρόκειται γι' αυτούς τους ίδιους, νιώθουν πως έχουν το δικαίωμα να λένε ψέματα, να ενεργούν με πονηριά, να «καρφώνουν», για να προστατέψουν ή να προαγάγουν το δικό τους το συμφέρον. Και μπορούμε να παρατηρήσουμε πόσο λάμπουν τα μάτια τους όταν σχεδιάζουν, για παράδειγμα, να ανταλλάξουν τα μουλάρια τους με ένα τρακτέρ και σου αναγγέλλουν με το θριαμβευτικό ύφος του συνωμότη που μόλις έφερε σε πέρας τις ραδιουργίες του: «Συμφέρει!»

Αυτό που φαίνεται να τους θλίβει περισσότερο είναι οι οικογενειακές συγκρούσεις. Είναι εύκολο να καταλάβουμε το γιατί: ο καθένας έχει έναν αδελφό με τον οποίο έχει κάποιους λογαριασμούς να ξεκαθαρίσει· όμως, το να δίνει συνάμα στο χωριό την εικόνα μιας διαιρεμένης οικογένειας είναι σαν να δίνει λαβή σ' ένα κουτσομπολιό από τα πιο αυστηρά, πράγμα που βλάπτει τόσο τον έναν όσο και τον άλλο. Εξού και η αποδοκιμασία και η μυστικότητα που περιβάλλουν τις συγκρούσεις μεταξύ αδελφών για ζητήματα περιουσιακών διαφορών.

Πώς γλιτώνει, λοιπόν, κανείς από την ενοχή που δημιουργεί η

ανάγκη να υπερασπίσει το δικό του συμφέρον ενάντια σ' εκείνο του αδελφού του; Διακηρύσσοντας την περιφρόνηση για το συμφέρον, κριτικάροντας αμείλικτα τους άλλους και ρίχνοντας την ευθύνη για τις συγκρούσεις σ' αυτούς που η ανυποληψία δεν μπορεί να βλάψει, επειδή η εικόνα της δικαιοσύνης που τους αποδίδεται είναι πολύ ισχυρή: τους γονείς. Όμως, όσο κι αν οι Πουρναριώτες με τόση ευκολία λένε «φταίνε οι γονείς», μ' έναν τρόπο που συμπεριλαμβάνει όλες τις περασμένες γενιές, δε λένε ποτέ «φταίει ο πατέρας μου». Αντίθετα, μιλώντας για τον πατέρα τους σαν άτομο, θα διαβεβαιώσουν ότι «ήταν άνθρωπος σωστός». Γιατί είναι δύσκολο να ομολογήσουν στον εαυτό τους αυτό το ενοχλητικό συναίσθημα της αμφισβήτησης, ακόμα και *μετά θάνατον*, για την πατρική εξουσία και έτσι τα βάζουν περισσότερο με τον αδελφό επειδή έχει πάρει το καλό κομμάτι, παρά με τον πατέρα που του το έδωσε. Αλλά, και το να τα 'χεις με τον αδελφό σου είναι σαν να αμφισβητείς, πιο συγκαλυμμένα, μια απόφαση παρμένη από τον πατέρα. Δεν είναι, λοιπόν, μια πολύ ευχάριστη θέση.

Έτσι, απαλλάσσονται από τις ενοχές τους υιοθετώντας δύο τάσεις που για τους Πουρναριώτες είναι αλληλένδετες: τη μοιρολατρία και τη δυσπιστία. Το συμφέρον είναι πολύ αισχρό πράγμα, βέβαια, αλλά όλοι οι άνθρωποι είναι καταδικασμένοι να το επιδιώκουν, αν δε θέλουν να ζημιώσουν το σπιτικό τους. Μοναδική εναλλακτική λύση είναι η μιζέρια, το κακοπάντρεμα των παιδιών, η καταφρόνια της κοινότητας. Δε χρειάζεται άλλη απόδειξη γι' αυτό από το παράδειγμα της συμπεριφοράς ενός Πουρναριώτη που δουλεύει ίσα ίσα όσο χρειάζεται για να επιβιώσει, που γράφει στα παλιά του τα παπούτσια το μέλλον των επτά παιδιών του και δεν έχει παρά μονάχα ένα πάθος πάνω στη γη, εκτός από το πιετό: το τραγούδι. Δεν ενοχλεί κανένα, φτάνει μόνο να μην τον εμποδίζουν να τραγουδάει τα δημοτικά του —πράγμα που το κάνει, άλλωστε, καταπληκτικά— και οι Πουρναριώτες, ενώ συνωστίζονται γύρω του τις γιορτινές μέρες για να απολαύσουν την τέχνη του, τον δείχνουν περιφρονητικά με το δάχτυλο, μόλις τελειώσουν οι διασκεδάσεις. Γι' αυτόν δε λένε «είναι άνθρωπος σωστός», λένε «παραμελεί την οικογένειά του». Δεν πρέπει, λοιπόν, ποτέ κανένας να παραμελεί το συμφέρον του, πράγμα που επιτρέπει στον καθένα να κατηγορεί την ύπαρξη αυτού του ελαττώματος στους άλλους, υπερτονίζοντάς το άλλωστε αισθητά. Είναι, λοιπόν, απαραίτητο

να είναι κανείς δύσπιστος απέναντι στους γείτονές του γιατί, καθώς αυτοί καταλαβαίνουν πως έχεις συνείδηση των ανομολόγητων αδυναμιών τους, σε εχθρεύονται και επιζητούν να σε εκδικηθούν. Για να το κάνουν, θα χρησιμοποιήσουν πονηριές, ψέματα και ύπουλα χτυπήματα σε βάρος σου, πράγμα που θα τους επιτρέψει όχι μόνο να χορτάσουν την εκδίκησή τους αλλά και να προωθήσουν το συμφέρον τους. Και έτσι κλείνει ο κύκλος.

Σ' αυτό το φαύλο κύκλο, η έννοια της δικαιοσύνης έχει εντελώς εξαφανιστεί. Έχει εκλείψει σε τέτοιο βαθμό, που η λέξη δεν προφέρεται ποτέ από τους Πουρναριώτες. Λένε για έναν άνθρωπο ακέραιο ή για μια καλή πράξη: «Είναι σωστός»· αλλά η λέξη σωστός εκφράζει περισσότερο την έννοια της ακρίβειας, της ορθότητας, παρά της δικαιοσύνης: είναι αυτή που χρησιμοποιούμε όταν μιλάμε για ένα ρολόι ή για μια νότα στη μουσική. Αυτοί οι ίδιοι, που καταφεύγουν ακούραστα τόσο συχνά στα δικαστήρια, δεν επικαλούνται ποτέ την αφηρημένη έννοια «δικαιοσύνη». Έτσι που η δικομανία τους, αν και φαίνεται βέβαια σαν το μέσο για να βγουν από το κλειστό κύκλωμα της δυσπιστίας και της επιθετικότητας, διαμέσου της προσφυγής σε μια αρχή που βρίσκεται έξω από το πλαίσιο της καθημερινής εχθρότητας, είναι μάλλον ένας τρόπος να δημιουργούν προβλήματα στους αντιπάλους και να προασπίσουν όχι το δίκιο τους αλλά το προσωπικό τους συμφέρον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΥΓΧΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΟΧΗ

Οι μονογραφίες της δεκαετίας του '60 για τα ορεινά ελληνικά χωριά μάς είχαν συνηθίσει σε ορισμένες πάγιες αξίες: παραδοσιακός πολιτισμός και αγροτικός τρόπος ζωής που ελάχιστα εξελίχθηκε μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, αναμφισβήτητος ρόλος του *φιλότιμου* στις διαπροσωπικές σχέσεις, διαφοροποιημένη κοινωνική θέση των φύλων στα πλαίσια μιας ηθικής αυστηρής και γενικά αποδεκτής. Στο Πουρνάρι δεν παρατηρείται τίποτα σχετικό: ελάχιστα παραδοσιακά στοιχεία, αφού το χωριό ιδρύθηκε πολύ πρόσφατα: ποικιλία επαγγελμάτων και μια αγροτική παραγωγή που αλλάζει κάθε τριάντα χρόνια: διαφοροποιημένη κοινωνική θέση των φύλων, αλλά στα πλαίσια μιας ηθικής, ή μάλλον περισσότερων ηθικών κωδίκων που συχνά αλληλοσυγκρούονται, και με τους οποίους μπορεί κανείς να παίζει. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα χωριό όπου οι καλολαδωμένοι μηχανισμοί μιας κοινωνίας, που έχει τους κανόνες της και υποτάσσεται σε αυτούς, είναι ανύπαρκτοι, μπλοκαρισμένοι ή διαστρεβλωμένοι.

Αυτό, σίγουρα, εξηγεί τη «θολή» εντύπωση που θα έχει αποκομίσει ο αναγνώστης διαβάζοντας αυτές τις σελίδες. Από πρώτη άποψη, στο Πουρνάρι όλα είναι συγκεχυμένα. Οι άντρες αλλάζουν απασχόληση τουλάχιστον δέκα φορές στη ζωή τους. Οι γυναίκες, ενώ υποτίθεται πως κινδυνεύουν να βρεθούν στο περιθώριο της κοινωνίας αν δεν είναι ηθικές, παντρεύονται σε κατάσταση εγκυμοσύνης σε ποσοστό 80%. Οι οικογένειες ομολογούν ανοιχτά ότι επιδιώκουν το συμφέρον τους και όχι το δίκαιο όταν καταφεύγουν στο δικαστήριο, στο οποίο προσφεύγουν, ωστόσο, με σκοπό να βάλουν τέρμα σε κάτι που θεωρούν σαν αδικία. Κοντολογίς, το Πουρνάρι μου φαίνεται πως είναι μια κατεξοχήν περίπτωση διαφορούμενης κοινωνίας.

Θα ήθελα, τώρα, να προσπαθήσω να δείξω πού οφείλεται αυτό το διφορούμενο και να ξαναδώσω τη συνοχή του στο ανομοιογενές σύνολο που ανέφερα.

Οι τρεις κανόνες

Κατά την πρώτη παραμονή μου στο χωριό, η εικόνα που οι Πουρναριώτες θέλησαν να μου δώσουν για τους ίδιους ήταν μια εικόνα αντρών και γυναικών που υπακούουν σε μια σειρά κοινωνικών αξιών: αυτοσεβασμό, αγνότητα των κοριτσιών, συζυγική πίστη, υπακοή των παιδιών, αντοχή στη δουλειά.

Αυτές οι αξίες συμπίπτουν μερικά, αλλά μόνο μερικά, με τις χριστιανικές αξίες. Έτσι, ο αυτοσεβασμός νοείται μάλλον σαν περιφρόνηση του άλλου παρά σαν αγάπη προς τον πλησίον, πράγμα που δεν ανταποκρίνεται διόλου στο μήνυμα του Ευαγγελίου, όμως είναι ο μοναδικός τρόπος για να διατηρήσει κανείς τη θέση του σ' ένα σύστημα έντονου ανταγωνισμού ανάμεσα στις οικογένειες.

Μολαταύτα, οι Πουρναριώτες κηρύσσονται διαρκώς υπέρ της Ορθοδοξίας. Και αισθάνονται απόλυτα εντάξει με τη συνείδησή τους, όταν κάνουν πράξεις που αποσκοπούν στη διατήρηση του κοινωνικού γοήτρου τους. Η μετριοφροσύνη, η μη βία, η συγχώρεση των παραπτωμάτων, η αδιαφορία για τα επίγεια αγαθά, όλες αυτές οι επιταγές της Εκκλησίας τούς φαίνονται πως αφορούν κάποιον άλλο κόσμο, ενώ δε φεύγουν ποτέ από το μυαλό τους, αφού κατηγορούν συνεχώς τον εαυτό τους πως δεν είναι ένας ιδανικός χριστιανός.

Αυτή η δημόσια και διαρκής εξομολόγηση αντικαθιστά, εξάλλου, θαυμάσια την εξομολόγηση στον παπά πριν από τη θεία μετάληψη. Οι Πουρναριώτες, ιδιαίτερα οι άντρες, αν και κοινωνούν συχνά, δεν πηγαίνουν παρά σπανίως να εξομολογηθούν. Αν υπάρχει Θεός, λένε, τους γνωρίζει αρκετά καλά, ώστε να μην έχει ανάγκη να τους ακούει να απαριθμούν τις αμαρτίες τους. Αλλά, βέβαια, η εξομολόγηση θα τους υποχρέωνε να αναγνωρίσουν μέσα τους πως ο κοινωνικός τους κανόνας δεν είναι εκείνος του Ευαγγελίου και προτιμούν να αποφύγουν αυτό τον έλεγχο της συνείδησης. Εξάλλου, δεν είναι απόλυτα σίγουροι πως ο παπάς σέβεται

το απόρρητο του επαγγέλματός του. Απαιτούν απ' αυτόν να είναι αληθινός χριστιανός αλλά είναι πεπεισμένοι πως είναι κι αυτός άνθρωπος όπως οι άλλοι και θα μπορούσε να επωφεληθεί από τη γνώση των αδυναμιών του ποιμνίου του για να κερδίσει στο παιχνίδι του κοινωνικού ανταγωνισμού.

Ούτε και οι γυναίκες εξομολογούνται συχνά: δυο ή τρεις φορές σε όλη τους τη ζωή. Ωστόσο, η κοινωνική τους συμπεριφορά είναι από πολλές απόψεις, με εξαίρεση τη μη βία, πλησιέστερη στο χριστιανισμό: μην έχοντας καμιά ευθύνη στη διαδικασία συσσώρευσης πλούτου, αφού το μόνο πράγμα που τους ζητούν είναι να υπακούουν και να δουλεύουν, πληρούν θαυμάσια και τους δύο όρους του συμβολαίου τους, αν δείχνονται ταπεινές και υποταγμένες στο σύζυγό τους. Όσον αφορά τη συγχώρεση των προσβολών, είδαμε πως επιτυγχανόταν ευκολότερα στους καβγάδες μεταξύ γυναικών, παρά σ' εκείνους μεταξύ αντρών. Σε αυτά τα δύο σημεία δεν υπάρχει, λοιπόν, διάσταση των κανόνων για τις γυναίκες. Ούτε στο θέμα της παρθενιάς των κοριτσιών ή της συζυγικής πίστης υπάρχει διάσταση. Όμως, επειδή σ' αυτόν ακριβώς τον τομέα οι αμαρτίες τους φαίνεται να είναι πιο σοβαρές, και καθώς αυτά είναι θέματα για τα οποία δεν μπορούν να ξανοιχτούν σ' έναν άντρα, έστω και παπά, προτιμούν να μην τα συζητούν. Άλλωστε, ούτε αυτές έχουν εμπιστοσύνη στον παπά πως μπορεί να κρατήσει κλειστό το στόμα του.

Οι Πουρναριώτες δεν ομολογούν δημόσια όλες τις αμαρτίες για τις οποίες αισθάνονται ένοχοι. Εύκολα παραδέχονται την πονηριά τους, κάποιες από τις βιαιότητες τους (απέναντι στα παιδιά ή προς όσους τους έχουν βλάψει), με δυο λόγια τις πράξεις που αποδοκιμάζονται μεν από το Ευαγγέλιο, αλλά είναι παραδεκτές από τον κοινωνικό κανόνα. Αντίθετα, είναι ελάχιστα ομιλητικοί σχετικά με τις ελλείψεις τους απέναντι σ' αυτό τον τελευταίο. Κι ωστόσο, αυτές οι ελλείψεις είναι τόσο πολυάριθμες που συνθέτουν από μόνες τους έναν τρίτο κανόνα: τον κανόνα του βιώματος.

Ο κανόνας του βιώματος είναι επιμελώς κρυμμένος από κάθε ξένο πρόσωπο στο χωριό. Πρέπει να έχει αποκτήσει κανείς αρκετή οικειότητα με τους Πουρναριώτες για να γίνει δεκτός στο κύκλωμα του κουτσομπολιού, μέσα από το οποίο ο κανόνας αυτός σιγά σιγά αποκαλύπτεται. Εμφανίζεται λοιπόν, πολύ συχνά, σε σύγκρουση είτε με τον υπερεξιδανικευμένο κανόνα της Εκκλησίας

είτε με τον ιδανικό κανόνα της κοινωνίας του χωριού είτε και με τους δυο. Έχουμε συναντήσει πολλά τέτοια παραδείγματα σε σχέση με τα ψέματα, την παρθενιά των κοριτσιών, την προσφυγή στη δικαιοσύνη. Κι όμως, σίγουρα πρόκειται για έναν κανόνα, αφού όλοι σχεδόν οι Πουρναριώτες υποτάσσονται σ' αυτόν, παρά τις κατηγορίες του καθενός για τους άλλους και τις ενδεχόμενες τύψεις συνειδήσεως που έπονται. Οι χωρικοί ζουν, λοιπόν, κάτω από την πίεση τριών διαφορετικού τύπου επιταγών, που αλληλοσυγκρούονται μεταξύ τους, και μέσα από αυτές έχουν να επιλέξουν την πορεία τους γνωρίζοντας πως, όποια κι αν είναι η επιλογή, θα κατακριθεί στο όνομα των άλλων δύο.

Αυτή η κατάσταση μας κάνει να θυμηθούμε εκείνη που περιγράφουν ο G. Bateson κ.ά. στο *Toward a Theory of Schizophrenia*,¹⁰⁷ και που ονομάζουν «double bind» (διπλός δεσμός).

Υπάρχει «double bind» όταν δυο τουλάχιστον πρόσωπα είναι παρόντα· όταν η εμπειρία επαναλαμβάνεται· όταν το θύμα δέχεται μια πρώτη επιταγή αρνητική· ύστερα μια δεύτερη, που έρχεται σε αντίφαση με την πρώτη, σε ένα ανώτερο επίπεδο αφαίρεσης, και η οποία, όπως και η πρώτη, συνοδεύεται από κυρώσεις· τέλος, όταν μια τρίτη αρνητική επιταγή απαγορεύει στο θύμα να διαφύγει από το χώρο της εμπειρίας. Αυτή η χωρίς διέξοδο κατάσταση οδηγεί στη σχιζοφρένεια, γιατί το θύμα δεν είναι πλέον σε θέση να αποκωδικοποιήσει τα μηνύματα που δέχεται: όποια σημασία και να τους αποδώσει, θα υποστεί τις κυρώσεις. Οδηγείται, λοιπόν, σε τρεις στάσεις άμυνας: την ηβηφρενία, την κατατονία ή την καχυποψία απέναντι σε κάθε μήνυμα που δέχεται (παρανοϊδή άμυνα). Στην περίπτωση των Πουρναριωτών, φαίνεται να υπερισχύει η τρίτη λύση, ίσως επειδή ακολουθεί τους δρόμους που ήδη έχει χαραξει όλο το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο οδηγεί στην ανάπτυξη της δύσπιστης προσωπικότητας.

Μολαταύτα, θα ήταν υπερβολικό να εξομοιώσουμε τους Πουρναριώτες, όσο βίαιοι και ψεύτες κι αν μας φάνηκαν, με τους σχιζοφρενείς που περιέγραψε ο G. Bateson, για πολλούς λόγους. Ο πρώτος είναι ότι δεν μπορούμε να συγχέουμε την ανάλυση ατόμων μέσα σε μια οικογενειακή σχέση και την ανάλυση μιας ομάδας

---

107. *Behavioural Science* 8, 1956, pp. 251-264.

ατόμων σε κλίμακα χωριού: η πολλαπλότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, σε αυτό το επίπεδο, έρχεται ακριβώς να αναιρέσει έναν απ' τους απαραίτητους συντελεστές για την κατάσταση του «double bind»: την αδυναμία να ξεφύγουν από το χώρο της εμπειρίας.

Ο δεύτερος είναι πως, στην περίπτωση του Πουρναριού, έχουμε να κάνουμε με ένα «triple bind», αφού υπάρχουν τρεις κανόνες (είναι αλήθεια πως συχνά συνοψίζονται σε δύο, όταν ο κοινωνικός και ο χριστιανικός ταυτίζονται) που η εναλλακτική εφαρμογή τους διευρύνει το πεδίο, έτσι ώστε να μπορεί το άτομο να μην αισθάνεται εγκλωβισμένο.

Παρ' όλα αυτά, είναι γεγονός πως κάθε Πουρναριώτης, ως άτομο, είναι εγκλωβισμένος μέσα σε αυτούς τους αντιφατικούς κανόνες και πως σπάνια η παιδεία του του δίνει τα αναγκαία μέσα για την κατανόηση των μηνυμάτων, και πως οι ενδο-οικογενειακές σχέσεις είναι συχνά τέτοιες, που πραγματικά ζει σε μια κατάσταση «double bind». Τέτοια ακριβώς ήταν η περίπτωση των δυο κοριτσιών που αυτοκτόνησαν, επειδή ήταν έγκυες: ο χριστιανικός και κοινωνικός κανόνας ομοφωνούσαν στην απαγόρευση των προγαμιαίων σχέσεων. Ο κανόνας του βιώματος τις επέτρεπε αλλά με τίμημα κάποιες βαριές κυρώσεις. Δεν μπόρεσαν να αντέξουν ούτε τις συναισθηματικές στερήσεις που συνεπαγόταν ο σεβασμός των ιδανικών κανόνων ούτε την προοπτική των κυρώσεων (πατρική οργή, κοινωνική καταφρόνια) στις οποίες τις οδηγούσε ο κανόνας του βιώματος.

Κατανοούμε πως, μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, η καλύτερη άμυνα των ατόμων απέναντι στις επιταγές που δέχονται είναι η δυσπιστία και η επιθετικότητα. Δίκαια, τότε, θ' αναρωτιόταν κανείς πώς τα καταφέρνουν οι Πουρναριώτες να ζουν μαζί. Τι τους ωθεί όχι μονάχα να αγαπούν αυτή τη ζωή, αλλ' ακόμα και να τη θεωρούν χίλιες φορές προτιμότερη από κείνη που κάνουν οι γείτονές τους, τόσο οι Βλάχοι όσο και οι κάτοικοι της πόλης.

Κι ωστόσο, τους αρέσει να ζουν μαζί

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε καταρχάς πως η άποψη του εθνολόγου, στον οποίο κάνει εντύπωση η πρωταρχική θέση που κατέχουν το διαφορούμενο και η βία σε ένα χωριό, δεν είναι η ίδια με

των χωρικών που, έχοντας μεγαλώσει μέσα σ' αυτό το διαφορούμενο και σ' αυτή τη βία, τα κρίνουν πολύ διαφορετικά. Είδαμε πόση σκληρότητα στη διαδικασία της διαπαιδαγώγησης είχε καταξιωθεί τόσο στη συνείδηση των γονιών όσο και των ίδιων των παιδιών. Είδαμε, ακόμα, πόσο οι γυναίκες, αντί να αποκρούουν το δόγμα της αντρικής ανωτερότητας, συνέβαλαν με τις πεποιθήσεις και τις πράξεις τους στη διαιώνισή του. Συναινώντας στην ύπαρξη δομικών ή ψυχολογικών μορφών βίας που απορρέουν από τον τρόπο παραγωγής ή από την αντρική κυριαρχία για παράδειγμα, και καταξιώνοντας τη φυσική βία η οποία χρησιμεύει σαν μέσο εκτόνωσης στις εντάσεις που προκαλούνται από αυτές, οι Πουρναριώτες πετυχαίνουν τον τρόπο να υπομείνουν, αφού δεν μπορούν να τις λύσουν, όλες τις αντιφάσεις του κοινωνικού τους συστήματος.

Όσο αυτό το σύστημα έμενε σχετικά προστατευμένο από επαφές με τον εξωτερικό κόσμο, οι Πουρναριώτες δεν ήταν διόλου σε θέση να κάνουν τις συγκρίσεις που θα τους επέτρεπαν να αναρωτηθούν για την κοινωνία τους και να αμφισβητήσουν τα θεμέλιά της. Εδώ και λίγα χρόνια έγινε ένα βήμα στη γνωριμία τους με τον υπόλοιπο κόσμο και είδαμε πως αυτό έφερε μια αλλαγή στη συμπεριφορά των νέων απέναντι στη σεξουαλικότητα ή τη βία, καθώς και μια στάση αποδοκιμασίας απέναντι στη ζωή του χωριού. Όμως, μέχρι να συμβεί αυτό, οι δεσμοί που διατηρούσαν οι Πουρναριώτες με τη Ζυά ή με την πόλη ήταν —και είναι πάντοτε σε ό,τι αφορά την πόλη— δεσμοί εξάρτησης. Η υποταγή τους σε αυτή την εξάρτηση, που τους ήταν αδύνατο να αποφύγουν, συνοδευόταν από μια απόρριψη των αξιών και των ηθών της κυρίαρχης ιδεολογίας. Σαν την αλεπού μπροστά στο τσαμπί με τα σταφύλια που δεν μπορούσε να φτάσει, έβλεπαν με περιφρόνηση τους κατοίκους του Βόλου ή της Ζυάς, όπως και όλους εκείνους που δεν έκαναν την ίδια ζωή μ' αυτούς. Καλλιεργώντας ένα πνεύμα κλειστής κοινωνίας, αποκτούσαν συλλογική εμπιστοσύνη στην ανωτερότητα της κοινότητάς τους. Αυτή η εμπιστοσύνη —διόλου ασυμβίβαστη με την παραδοχή της «καθυστέρησής» τους, αφού θεωρούσαν πως αυτή ακριβώς η καθυστέρηση τους προστάτευε από τη διαφθορά της ζωής της πόλης— αποτελούσε ένα σημαντικό παράγοντα για την κοινωνική ενσωμάτωση των ατόμων-μελών της κοινότητας.

Αλλά, κατά τη γνώμη μου, ο ισχυρότερος συντελεστής ενσωμά-

τωσης βρίσκεται στο γεγονός ότι υπάρχει ένα σημείο, θεμελιακό, στο οποίο ο κανόνας του βιώματος, ο κοινωνικός κανόνας και ο χριστιανικός κανόνας συναντιούνται, κι αυτό είναι η καταξίωση της εργασίας. Είτε για να εξαγνιστούν από το προπατορικό αμάρτημα είτε για να αυξήσουν το κύρος τους είτε απλά επειδή οι οικονομικές συνθήκες είναι τέτοιες που μόνο μια γιγαντιαία προσπάθεια επιτρέπει στην πουρναριώτικη οικογένεια να επιβιώσει, η εργασία είναι μια αδιαφιλονίκητη αξία και στα τρία επίπεδα. Επειδή ακριβώς μόνο η εργασία δεν προκαλεί καμιά σύγκρουση ανάμεσα στους κανόνες, οι Πουρναριώτες μπορούν να επιδίδονται σε αυτή με τόση ενεργητικότητα. Απολαμβάνουν απ' αυτή, βέβαια, κάθε είδους απολαύσεις (τη χαρά της καρποφορίας, την ελπίδα να αποκτήσουν περισσότερα αγαθά, να ζήσουν με μια μεγαλύτερη άνεση απολαμβάνοντας την εκτίμηση των άλλων) αλλά κυρίως επενδύουν με αυτό τον τρόπο σε έναν τομέα που δεν αναστατώνει τη συνείδησή τους. Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, πως οι αγροτικές δουλειές δε δημιουργούν άγχος: ξέρουμε πόσο τα απρόοπτα της παραγωγής καταπτοούν τους αγρότες. Όμως, όσο ο χωρικός δεν έχει γίνει ακόμα ένα απλό γρανάζι στη μηχανή μιας κατευθυνόμενης γεωργίας, που του αφαιρεί κάθε πρωτοβουλία στην εργασία του και κάθε εξουσία πάνω στο προϊόν που παράγει, παραμένει σε μεγάλο βαθμό αφεντικό και η εργασία του, όσο εξαντλητική και κακοπληρωμένη κι αν είναι, όχι μόνο δεν είναι αλλοτριωτική αλλά, αντίθετα, συμβάλλει ψυχολογικά στη δόμηση της προσωπικότητας.

Η δουλειά είναι, άλλωστε, ο μόνος τομέας —και δεν πρόκειται για σύμπτωση— στον οποίο οι Πουρναριώτες δεν αφήνονται καθόλου στη μοιρολατρία. Οι αποτυχίες στη δουλειά οφείλονται πάντα στην τεμπελιά ή στην έλλειψη γνώσεων, ενώ σε όλους τους άλλους τομείς της ζωής ό,τι συμβαίνει οφείλεται στο πεπρωμένο. Η μοιρολατρία εμφανίζεται, λοιπόν, στους Πουρναριώτες σαν ομολογία της παγίδευσής τους μέσα σε αντιφατικούς κανόνες («σε σπρώχνουν να κάνεις το κακό, φταίει η κοινωνία που είναι κακιά») και σαν το μέσο για να υπομένουν ψυχολογικά και χωρίς ενοχές τα αποτελέσματά της (αφού «η κοινωνία φταίει, δε φταις εσύ»).

Βία και αντρική κυριαρχία

Λέγοντας πως μια μη αλλοτριωτική δουλειά συμβάλλει ψυχολογικά στη δόμηση της προσωπικότητας, δε σημαίνει πως μπορεί κανείς να αφιερώνεται ατιμωρητί σ' αυτήν είκοσι ώρες το εικοσιτετράωρο, όπως έκανε ο Παύλος μια ορισμένη περίοδο της ζωής του, ούτε ότι η δουλειά υποκαθιστά τον πλούτο των συναισθηματικών δεσμών και την ολοκληρωμένη σεξουαλικότητα. Θα μπορούσαμε να διερωτηθούμε αν οι δυνάμεις που επενδύουν οι Πουρναριώτες στη δουλειά είναι ένας τρόπος γι' αυτούς να εξιδανικεύουν τις σεξουαλικές στερήσεις τους ή μήπως αποτελεί, αντίθετα, αιτία της έλλειψης διαθεσιμότητας από τη μεριά τους σ' αυτό τον τομέα. Αλλά είναι σαν να αναρωτιόμαστε αν η κότα έκανε το αυγό ή το αυγό την κότα. Η απάντηση είναι ακόμα πιο δύσκολο να δοθεί στην κλίμακα ενός χωριού όπου οι χωρικοί δεν είναι διόλου υπεύθυνοι για τις συνθήκες αγοράς των αγροτικών προϊόντων ή για τους κανόνες της χριστιανικής ηθικής, συνθήκες και κανόνες που προσδιορίζουν αποφασιστικά τη στάση που κρατούν απέναντι στην εργασία και τη σεξουαλικότητα.

Μολαταύτα, αν, όπως λένε ο W. Reich και οι υποστηρικτές του, η μανία για δουλειά είναι πράγματι το μέσο για να εξιδανικεύουν τη σεξουαλική τους στέρηση, δε θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε γιατί οι Πουρναριώτες επιδεικνύουν τόση βιαιότητα — βιαιότητα που είδαμε πόσο στενά είναι συνδεδεμένη με τη σεξουαλική καταπίεση. Πρέπει να αποδεχτούμε αυτό που είναι προφανές: η εργασία, καταξιωμένη στο έπακρο, επιτρέπει στους Πουρναριώτες να προσαρμόζονται για να επιβιώνουν αλλά όχι και να εξαλείφουν τα συναισθηματικά τους προβλήματα.

Αυτή η προσαρμογή είναι, άλλωστε, ο τρόπος με τον οποίο η οικονομική βία της κοινωνίας που τους περιβάλλει πετυχαίνει να ασκείται εναντίον τους εντελώς ατιμώρητα: ποιος Πουρναριώτης την αντιλαμβάνεται μέσα από τον πολύπλοκο τρόπο με τον οποίο ο χοντρέμπορος αγοράζει τα μήλα του;

Οι Πουρναριώτες είναι, λοιπόν, θύματα βίας σε δυο διαφορετικά επίπεδα: της βίας που επιβάλλει το πολιτικο-οικονομικό σύ-

στημα, και που ο Ένγκελς εξήγησε επαρκώς τη φύση της στο *Ο ρόλος της βίας στην Ιστορία*, ώστε δεν υπάρχει λόγος να επανέλθω, και της βίας που συνδέεται με το σύστημα αξιών τους και, κυρίως, την πεποίθησή τους για την κατωτερότητα της γυναίκας.

Αυτοί όμως οι δυο τύποι βίας είναι, άραγε, τελείως ξένοι μεταξύ τους;

Όταν αναρωτιόμαστε για τις αιτίες της βίας, ο πειρασμός είναι μεγάλος να στραφούμε προς μια συναφή έννοια, την έννοια της επιθετικότητας, και να οδηγηθούμε στην αναζήτηση, πέρα από κοινωνικές αιτίες, βιολογικών αιτιών για συμπεριφορές που η ευαισθησία της εποχής μας δυσκολεύεται όλο και περισσότερο να αποδεχτεί. Ορισμένοι, όπως ο K. Lorenz, θεωρούν πως η συμπεριφορά του ανθρώπου διέπεται από μια έμφυτη αδάμαστη επιθετικότητα που του επιτρέπει να προσαρμόζεται για να επιβιώνει. Αυτή η άποψη είναι, βέβαια, πηγή άγχους (πώς, μετά από αυτό, ο πόλεμος δε θα 'ταν μοιραίος;) αλλά επίσης, και κατά πρώτο λόγο, και ηθικής παρηγοριάς (αφού, *ipso facto*, κανένα άτομο δε θα μπορούσε να θεωρηθεί υπεύθυνο για βιαιότητες που συνδέονται με την κοινωνική οργάνωση). Δυστυχώς για εκείνους που θα καθησύχαζαν μ' αυτή τη σκέψη, γνωρίζουμε κοινωνίες που αγνοούν τη βία, και αυτές οι κοινωνίες, όπως έχουμε δει, αγνοούν εξίσου τις διακρίσεις ανάμεσα στα φύλα και το χωρισμό σε τάξεις. Η ύπαρξή τους και μόνο επιβάλλει να επανεξετάσουμε, λοιπόν, την ιδέα της ύπαρξης ενός ενστίκτου επιθετικότητας που θα μπορούσε να είναι κοινό σε ανθρώπους και ζώα, ιδέα εξάλλου την οποία οι πρόσφατες έρευνες της νευροβιολογίας ανασκευάζουν κατά ένα μέρος: οι μελέτες αυτές δεν αρνούνται πως ο άνθρωπος απαντάει με την επιθετικότητα στις πιέσεις και στις αποστερήσεις, όμως αποδεικνύουν πως η επιθετικότητα είναι πάντοτε μια αντίδραση και όχι ένα δυναμικό ενέργειας για ξόδεμα σε οποιαδήποτε περίπτωση.¹⁰⁸

Μπορούμε, λοιπόν, να πιστέψουμε, όπως και ο H. Laborit, πως, εφόσον ικανοποιηθούν οι επιτακτικές ανάγκες για επιβίωση σε νερό, σε τροφή και σεξουαλική συντροφιά και, κατά συνέπεια, εξαλειφθούν για τον άνθρωπο οι αιτίες μιας εγγενούς αρπακτικής

---

108. Βλ. H. Laborit, «Les mécanismes biologiques et sociologiques de l'agressivité», in UNESCO, ed., *La violence et ses causes*, Paris, 1980, pp. 42-63.

επιθετικότητας, κάθε εκδήλωση επιθετικότητας σχετικής με νευρωτική απάθεια, με οξυθυμία, με άμυνα, με ανταγωνισμό κ.λπ. είναι αποτέλεσμα εκμάθησης. Θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει σ' αυτή τη διάκριση ανάμεσα στην εγγενή αρπακτική επιθετικότητα, που αφορά τις επιτακτικές ανάγκες επιβίωσης, και την επίκτητη επιθετικότητα, πως είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορίσουμε ποιες είναι οι ελάχιστες επιτακτικές ανάγκες των ανθρώπων, γιατί οι άνθρωποι, σε αντίθεση με τα ζώα, συνάπτουν πάντα και με άρρηκτο τρόπο ιδεολογικά στοιχεία στον ορισμό των φυσιολογικών αναγκών τους. Όπως και να 'ναι, το ζήτημα που τίθεται είναι να γνωρίσουμε αυτό που, στις ανθρώπινες κοινωνίες, θέτει σε κίνηση την εκμάθηση αυτής της επιθετικότητας που γεννά τις βιαιότητες οι οποίες διαδέχονται η μια την άλλη χωρίς τελειωμό.

Οι «ήπιες» κοινωνίες μάς διδάσκουν πως, σε ορισμένες περιστάσεις, οι ανθρώπινες ομάδες αισθάνονται ικανοποιημένες από τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονται στις βιοτικές τους ανάγκες και δε νιώθουν την ανάγκη να καταπιέζουν τις γυναίκες τους ή «να επεκτείνουν το χώρο τους» επιτιθέμενοι σε άλλες ομάδες για να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις τους. Αλλά ξέρουμε, επίσης, πως κοινωνίες ειρηνικές —όπως οι μεσογειακές κοινωνίες του τέλους της μεσολιθικής εποχής— στράφηκαν προς τη βία και τον πόλεμο όταν, με την εξημέρωση ζώων και την καλλιέργεια (αποτέλεσμα κλιματολογικών μεταβολών), εμφανίστηκε ένας πιο εξειδικευμένος καταμερισμός εργασίας, ορισμένες μορφές συσσώρευσης πλεονάσματος σε τρόφιμα και η αναγκαιότητα να προστατεύουν τα αποθέματα που είχαν συγκεντρώσει, ώστε να αντιμετωπίσουν περιόδους ανέχειας.¹⁰⁹

Η βία των κοινωνιών θα μπορούσε, λοιπόν, να οφείλεται στην εμπειρία της έλλειψης και στην επιθυμία της πρόληψής της. Αλλά, για να προλάβει κανείς την έλλειψη, η συσσώρευση αποθεμάτων δεν είναι το μοναδικό μέσο. Η συσσώρευση, εξάλλου, προϋποθέτει ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Υπάρχει και άλλο ένα μέσο που μπορεί να ενεργοποιηθεί, όποιο κι αν είναι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμε-

---

109. Βλ. M. Gimbutas, «La fin de l'Europe ancienne», *La Recherche* 87, 1978, pp. 228-235.

ων: η αναζήτηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στους ανθρώπους και στους πόρους τους οποίους διαθέτουν, διαμέσου του ελέγχου της αναπαραγωγής της ζωής. Γι' αυτό το σκοπό, η κοινωνία σαν σύνολο οφείλει να ελέγχει τις γυναίκες. Εδώ βρίσκεται, ίσως, μία απ' τις πρωταρχικές αιτίες της αντρικής κυριαρχίας, κυριαρχία για την οποία ο M. Godelier¹¹⁰ δείχνει πως δεν έχει «σε καμιά περίπτωση ένα μόνο θεμέλιο [...] αλλά περισσότερα, των οποίων η φύση και οι σχέσεις είναι ποικίλες», μένουν όμως ακόμα κατά το μεγαλύτερο μέρος άγνωστες.

Έτσι ή αλλιώς, μια και υπάρχει η αντρική κυριαρχία —πηγή βίας αφού και η ίδια είναι βία— έπρεπε οι άντρες να τη δικαιώσουν και, για να το πετύχουν, να δημιουργήσουν το μύθο της επικίνδυνης γυναικείας φύσης.

Αυτός ο μύθος, που τον συναντάμε σε όλες τις ανδροκρατικές κοινωνίες, συντηρεί στους άντρες ένα διαρκή φόβο για το γυναικείο φύλο, που τους υποχρεώνει να αποδεικνύουν συνεχώς ότι η υπεροχή τους αποκλείει το φόβο — ακόμα και το φόβο να χάσουν τη ζωή τους κυνηγώντας ένα μεγάλο θήραμα ή μαχόμενοι με άλλους άντρες. Αλλά χάνοντας την εμπιστοσύνη τους στις γυναίκες, οι άντρες χάνουν επίσης και τη συναισθηματική τους ασφάλεια. Δε θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς, άραγε, πως η επιτακτική ανάγκη για απόκτηση όλο και περισσότερων υλικών αγαθών δεν είναι παρά μια μετατόπιση προς τη σφαίρα της ύλης του αισθήματος της έλλειψης που προκαλείται από την απώλεια της συναισθηματικής ασφάλειας;

Έτσι, θα μπορούσε να εξηγηθεί γιατί, είτε σαν άμεση συνέπεια της έλλειψης τροφίμων είτε σαν έμμεση συνέπεια της θέλησης να ελέγχουν τις αναπαραγωγούς της ζωής (θέληση η οποία επιφέρει μια συναισθηματική ανασφάλεια που οδηγεί στην ανάγκη να αποκτούν όλο και πιο πολλά), περισσότερες κοινωνίες έγιναν βίαιες.

Αυτό δε μας υποδεικνύει καθόλου τους παράγοντες που επιδρούν, ώστε, με παρόμοιο κλίμα, με ίση δυνατότητα πρόσβασης σε πρώτες ύλες, ορισμένες κοινωνίες να ικανοποιούνται και άλλες

---

110. Στο *La production des Grands hommes. Pouvoir et domination masculine chez les Baruya de Nouvelle-Guinée*. Paris, Fayard, 1982, p. 229.

όχι. Οι «ήπιες» κοινωνίες μόλις ήρθαν σε επαφή με τις φιλοπόλεμες κοινωνίες εξαφανίστηκαν και έχει γίνει σήμερα εξαιρετικά δύσκολο να αποδείξουμε τις υποθέσεις που μόλις παρέθεσα. Αυτές οι υποθέσεις, πάντως, δεν έχουν σαν σκοπό παρά να θέσουν ερωτήματα και όχι να δώσουν οριστικές απαντήσεις στα προβλήματα της βίας και της αντρικής κυριαρχίας. Επιτρέπουν, όμως, να γίνει κάτι περισσότερο από μια απλή διαπίστωση των αντιφάσεων και των βιαιοτήτων στις οποίες είναι παγιδευμένοι οι Πουρναριώτες. Διαπίστωση που ίσως φάνηκε βάνουση στον αναγνώστη, η οποία ωστόσο απλά αντικατοπτρίζει, σαν σε μεγεθυντικό καθρέφτη, μια πραγματικότητα που, λίγο πολύ, όλοι μας βιώνουμε καθημερινά.

Το χωριό δεν είναι και δεν υπήρξε ποτέ ένα ειρηνικό λιμάνι για τους μόνιμους κατοίκους του. Μια συμπληρωματική απόδειξη γι' αυτό αποτελεί το μικρό ελληνικό χωριό που συνήθως βρίσκεται σε κατάσταση διάλυσης.

Το ξεχωριστό σ' ένα παρόμοιο χωριό είναι ότι η βία δεν έχει, όπως στις άλλες μεσογειακές περιοχές, τη μορφή του εγκλήματος τιμής ή της βεντέτας. Κρυμμένη από τα μάτια του κόσμου, σαν να ντρέπεται, είναι παντού διάχυτη. Ασκείται τόσο στα παιδιά, όσο και στις γυναίκες και στους άντρες. Είναι ένα μέσο διαπαιδαγώγησης και, παρόλο που συνεχώς αποδοκιμάζεται, θεωρείται αξίωμα στο σύστημα των κανόνων που διέπουν τη ζωή του χωριού. Η αντιφατικότητα αυτών των κανόνων αποτελεί μια από τις αιτίες της βίας και ταυτόχρονα μια από τις πηγές της πονηρίας που καθένας είναι υποχρεωμένος να χρησιμοποιεί για να επιβιώσει.

Άλλη αιτία βίας είναι η έλλειψη σεβασμού προς το νόμο λόγω της απουσίας ενός εθιμικού δικαίου που θα ρύθμιζε οριστικά τις κληρονομίες. Ο μόνος εν χρήσει νόμος είναι η πατρική διαιτησία που συνδέεται με την αντρική κυριαρχία.

Η Μαρί-Ελιζαμπέτ Αντμάν αναλύει τις εκδηλώσεις αυτής της κυριαρχίας ως τις παραμικρότερες λεπτομέρειές της —στην καθημερινότητα, στις σχέσεις με τους άλλους, στις σχέσεις ανάμεσα στις οικογένειες— πραγματοποιώντας έτσι μια έρευνα στον τομέα της κοινωνικής ανθρωπολογίας που αποτελεί προσφορά.

*Στο εξώφυλλο: Ζωγραφιά του Θεόφιλου «Πηλιορείτες νεόνυμφοι»,
Λάδι σε χαρτόνι, Βόλος, Συλλογή Κίτσου Μακρή
Μακέτα: Γιάννης Λεκκός*